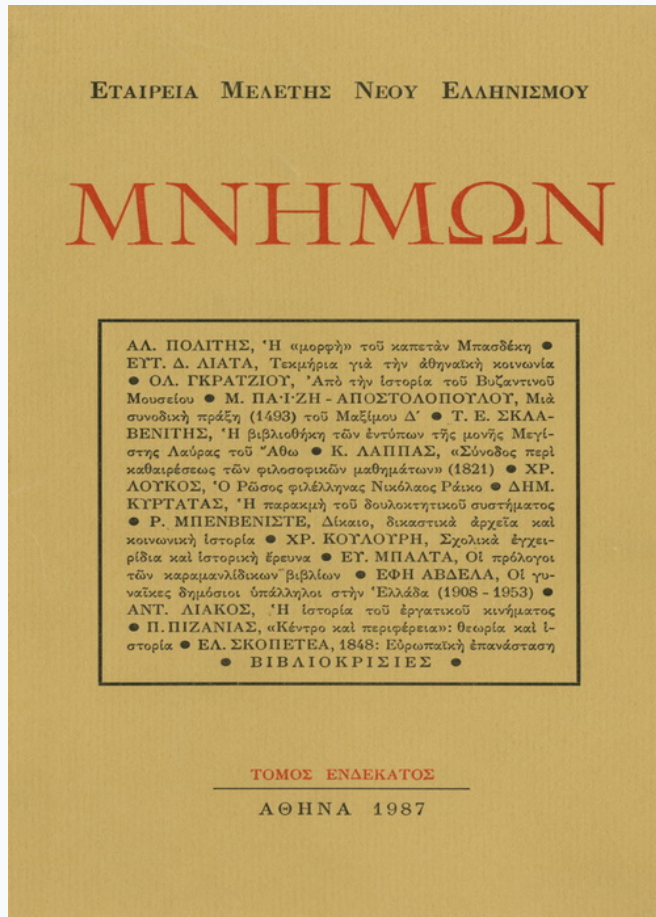

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες)

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

doi: [10.12681/mnimon.610](https://doi.org/10.12681/mnimon.610)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε. (1987). 1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες). *Μνήμων*, 11, 287-310. <https://doi.org/10.12681/mnimon.610>

1848 : ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ

(με άφορμή δύο μελέτες)

Κατά κανόνα, παντού και πάντα, ο ιστορικός έρχεται τελευταίος — να εκμαιεύσει το «δέν έκπλήσσει» από το τετελεσμένο γεγονός. Έφ' όσον κάτι έχει συμβεί, καμιά από τις προϋποθέσεις του δεν επιτρέπεται να το ύπονομεύσει, και ο ιστορικός αναλαμβάνει να επαναφέρει στην τάξη ένα χαώδες συνονθύλευμα «παραγόντων» και «συγκυριών». Η επέμβαση βοηθάει ή όχι στη διαλεύκανση τών πραγμάτων, αλλά επιπλέον συνιστά αυτή καθαυτή ένα ιστορικό προηγούμενο, ένα είδος προδιαγραφής για τά όσα θά έπακολουθήσουν. Δεσμεύει την ιστορική εξέλιξη ο ιστορικός, δέσμιος όντας ο ίδιος: διότι δεν μπορεί παρά να ξέρει τη συνέχεια — και τίποτε πέραν τών ήμερών του—, δεν μπορεί παρά να ξέρει ότι για την κατασκευή του παρελθόντος τά μόνα του μέσα είναι ύλικά δομήσεως του παρόντος — και ο μόνος του αντιπερισπασμός, ή ίδια ή ιστορία. Προφητεύει, τó πολύ, γνωστά μελλούμενα όμως κι αυτό άκροβατώντας, στο άεικίνητο «τώρα» τής σύνταξης τής ιστορίας. Κάθε τετελεσμένο μετατρέπεται ανά πᾶσαν στιγμήν σε άνοιχτή ύπόθεση, κάθε ιστορικός είναι από μιάν άποψη δημιουργός έκκρεμοτήτων.

Οί έκκρεμότητες, βέβαια, προσγειώνονται — άρκεί να άποδοθεί άναγκαιότητα στα άναμενόμενα, στόχος στα παρελθόντα. Σήμερα, πού οί έκμυστηρεύσεις τής θείας Πρόνοιας έχουν όσο και να 'ναι άραιώσει, επικρατούν οί άναφορές σε λίγο ή πολύ άυτοσχέδιες νομοτέλειες. Άλληλοσυγκρουόμενες, ίσως, ώστε να παραβλέπεται πόσο εύθραυστη είναι κάθε βεβαιότητα: όταν τó παρελθόν νουτετεί τó παρόν με παραδείγματα από τó μέλλον. Άλλά και γενικά «φιλόανθρωπος», ώστε να παραβλέπεται πόσο πρόσφατη είναι ή όλη ύπόθεση: με ρίζες εξίσου όρατες όσο και οί ρίζες τής σύγχρονης ιστορικής επιστήμης.

Δέν θά χρειαστεί πράγματι να πᾶμε πολύ πίσω για να έντοπίσουμε πώς, τότε, έγινε αυτονόγη ή άποψη ότι ένιαία κατεύθυνση άκολουθούν, ή όφείλουν να άκολουθήσουν, οί κοινωνίες όλου του κόσμου. Θά σταθοΰμε στις επαναστάσεις τών νεότερων χρόνων — μάλλον, στón βραδυφλεγώς, τελικά, έκρηκτικό συνδυασμό τών άναγκών του καπιταλισμού και τής άστικής τάξης (πού παίρνει αιώνες για να ξεθυμάνει, μόλις στα 1848). Θά σταθοΰμε, έπομένως, και στην άνάδυση τής Εύρώπης ως πρωταγωνιστή στο ιστορικό προσκήνιο, και στη διάδοση του δυτικού λόγου ως τά πέρατα τής οικουμένης. Άν οικοδομήθηκε ένα «παγκόσμιο» σύστημα πού έδωσε τέλος στην εύρωπαϊκή παν-

τοκρατορία, ἂν ἡ «ἀνάπτυξη» πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν θριαμβικὴ «πρόοδο» τοῦ περασμένου αἰώνα, ὅμως τὰ κλειδιά τῆς «παγκοσμιοῦτητας» τὰ κρατᾶ πάντα ἡ Εὐρώπη, ἐκείνη ἡ Εὐρώπη, ποὺ ὡς χθὲς ἀκόμα ὄριζε τὶς τύχες τῶν λαῶν καὶ στὸ παρὸν καὶ στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον τους.

Ἄφηρημένη ἔννοια, πλεόν, καὶ ὄχι γεωγραφικὴ ὄντοτητα: Προβλήματα ἐγείρονται ἤδη στὸ στήσιμο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κορμοῦ, λόγω τοῦ κάπως ἀκατάστατου χαρακτήρα αὐτοῦ ποὺ ἐννοοῦμε ὡς εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Θὰ συμπεριληφθοῦν, π.χ., ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἡ Βρετανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ μείνουν ἀπ' ἔξω οἱ χθεςοῖοι Νεοέλληνες καὶ οἱ ἀρχαῖοι Κέλτες. Προβληματικότερη, ἡ «περιφέρειαν» τῆς Εὐρώπης: οἱ μικροὶ λαοί, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἱστορίες τους ἐντάσσονται αὐτοδύναμα ἢ συγχωνεύονται σὲ μιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία. Ξέρουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε «ἀνεπτυγμένη» στὴν ἐκάστοτε, ἢ πάντα, «καθυστερημένη» Εὐρώπη εἶναι ἄλλης τάξεως ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἀσκήθηκε στὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Ἄν ὅμως προχωρήσει κανεὶς στὴν ἀναζήτηση ἐνιαίων κριτηρίων ποὺ θὰ συνένωναν τὰ δύο ἄκρα — πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ γειτονία ἢ τὴν ὀριοθέτηση ἀπὸ τὴν ἀνάποδη (ποῦ σταματᾶ ἡ ἐπιρροή, ποῦ ἀρχίζει ὁ ἰμπεριαλισμὸς) — οἱ ἐπιλογὲς παραμένουν περιορισμένες. Εἴτε θὰ στραφεῖ στὸν χῶρον τῆς ἰδεολογίας, διανοίγοντάς της διόδους διάδοσης ποὺ καθιστοῦν ἀπλούστατα περιττὴ τὴν συστοιχία της μὲ τὶς «κοινωνικο-οικονομικὲς συνθῆκες»: εἴτε θὰ προσπαθῆσει νὰ ἀναστηλώσει τὸ εὐρωπαϊκὸ σῶμα μὲ μόνο ὁδηγὸ τὰ τραύματά του: τὸν φόρον αἵματος δηλαδὴ ποὺ καταβλήθηκε ἀπὸ διάφορες πλευρὲς γιὰ μιὰ κατὰ τεκμήριο κοινὴ ὑπόθεση (κατὰ τεκμήριο — καθὼς ὁ πιὸ ἀκόρεστος, ἴσως, καρπωτῆς αὐτοῦ τοῦ φόρου εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη)· καὶ πάλι, συνεπῶς, ὁ λόγος γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τῶν νεότερων χρόνων.

Οἱ δύο προοπτικὲς συγκοινωνοῦν μεταξὺ τους. Ἐνῶ, π.χ., μπορούμε νὰ ἀποκαταστήσουμε κοινὰ συμφραζόμενα στὸ γαλλικὸ 1789 καὶ στὴν ἀγγλικὴ δεκαετία τοῦ 1640, θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἡ ἀναγωγή τοῦ ἐλληνικοῦ 1821 στὴν ἀγγλικὴ ἐπανάσταση, ὅσο αὐτόματα ἀναγνωρίζεται ἡ συγγενεία του μὲ τὴν γαλλικὴ. Τὸ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ δὲν ἀνῆλθε στὴν περιωπὴ «παραδειγματικῆς» γιὰ τὴν καθυστερημένη Εὐρώπη ἐπανάστασης ὀφείλεται μὲν στὶς τόσες ἰδιορρυθμίες τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας ἢ στὴν ἀκτινοβολία τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ κάτι ἀκόμα: Στὴ Γαλλία καὶ συνειδητῆ ἐξαγωγή ἐπανάστασης ἔχουμε, καὶ ὀργανωμένη ἐξαγωγικὴ δύναμη, τὸν ἐπαναστατικὸ στρατὸ — καὶ τὴ μοιραία σύγχυση ἐπανάστασης καὶ αὐτοκρατορίας ποὺ, εἰρωνικὰ, διευκολύνει τὴν ἐξαγωγή. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ συνθήματα ἐξάγονται ἀνετότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ κοινωνικὲς κλπ. προϋποθέσεις. Ὅταν ὁ ἀστὸς περιβλήθηκε τὸ ἔνδυμα τοῦ πατριώτη, ἀντιλήφθηκε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο εὐκόλα νὰ κλέψει τὴν παράσταση.

Γνήσιο καὶ ὄχι νόθο παιδί τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὁ «χωρὶς ἀστικὴ

ταυτότητα πατριώτης» συνοδεύει τὴν βαθμιαία μεταλλαγή τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ κοινωνικῆς σὲ ἐθνικῆς, ὅσο βαδίζουμε πρὸς ἀνατολάς. Οἱ κοινωνίες ποὺ σαρώθηκαν ἀπὸ τοὺς πολέμους ἢ ποὺ ἔστω ἄκουσαν τὰ ἐπαναστατικά μηνύματα βρίσκονταν σὲ διαφορετικὰ στάδια ἀνάπτυξης — ἡ διαπίστωση ἔχει διεισδύσει πιὰ σ' ὅλα τὰ ἐγχειρίδια — καὶ θεωρητικὰ κάθε ἐπανάσταση ποὺ ἔπεται τῆς γαλλικῆς εἶναι εἴτε πρόωρη εἴτε δικαίως καθυστερημένη. Κι ἂς μένει διφορούμενη ἡ φύση τῆς καθυστέρησης: ἀργούν νὰ ὀριμάσουν τὰ (κοινὰ) προβλήματα, ἢ ἀργεῖ νὰ φθάσει ἡ δυτικὴ ἐπίδραση, ἢ καὶ τὰ δύο; Γιὰ τοὺς μικροὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, κάθε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑποδεικνύει ἡ Δύση, εἶναι ταυτόχρονα καὶ δική τους καὶ ξένη ὑπόθεση.

Ἰδέες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐξάγονται, ἀλλὰ ἐξαγωγή ἐπανάστασης δὲν ἐπαναλαμβάνεται τὸν 19ο αἰώνα: θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε ὡς τὴν ρωσικὴ γιὰ κάτι ἀπόμακρα παρεμφερές. Ἔχουμε, ἀντίθετα, τὸ 1848, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνατρέπει τὶς χρονικὲς προτεραιότητες, μ' ἓναν βίαιο συντονισμό ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν ἱστοριῶν: σύγχρονο ζέσπασμα ἐπαναστατικῶν κινημάτων ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀκολουθοῦν συγκρίσιμη πορεία καὶ καταλήγουν στὰ ἴδια. Ἄνισης ἔκτασης καὶ σημασίας, ἀλληλένδετα ἢ αὐτοφῶη, τὰ πενήντα καὶ πλέον κινήματα αὐτῆς καὶ τῆς ἐπόμενης χρονιάς, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη καὶ τελευταία γενικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη, ὅπου ἐνεργοποιοῦνται στὸ ἔπακρο κοινὰ αἰτήματα, ἰδιαιτερότητες, ἀμοιβαῖα πρότυπα.

Ταραχὲς ζέσπασαν καὶ στὰ δικά μας τὰ μέρη, στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὴν Κεφαλονιά, καὶ μὲ τὴν οἰκεία φόρμουλα τῆς «ἀπήχησης» ἢ τοῦ «ἀντικτύπου» ἔχουν σιωπηρὰ καθιερωθεῖ ὡς ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ 1848. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συγγένεια, ἐπισημαίνονται φύλλα ἐφημερίδων, πτυχία ξένων πανεπιστημίων. Καταγράφονται συνθήματα, δεῖπνα, διαδηλώσεις. Ἐπινοοῦνται νόμοι τῆς φύσης: «ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ Ἕλληνες δὲν ἔμειναν ἀσυγκίνητοι» κλπ., καὶ ἐπιστημονικὰ δίπορτα: ἡ θαυμαστὴ ιδιότητα ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν φαινομένων νὰ προσαρμόζονται, νὰ ἐγκλιματίζονται στὶς τοπικὲς συνθῆκες, στὶς ἐθνικὲς ἰδιαιτερότητες. Μπορεῖ ὅμως ἡ «ἀπήχηση», ἔτσι αὐτονόητα, νὰ συνδέσει γεγονότα μὲ γεγονότα — τὰ εὐρωπαϊκὰ μὲ τὰ ἑλληνικά; Μποροῦν «ιδέες», ἀποκολλημένες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς προέλευσης καὶ μετέωρες στὴν ὑποδεχόμενη πραγματικότητα, νὰ προκαλέσουν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ; Ἄν οἱ συνθῆκες εἶναι ὄριμες; ἀλλὰ ὄριμες πρὸς τί. Ἄν οἱ «φορεῖς» εἶναι ἀποφασισμένοι; ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνουν τί. Ἔχει καίρια σημασία ἐδῶ ἡ ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ δεῖ κανεὶς τὰ πράγματα. Ἡ ἀπλὴ χρονικὴ σύμπτωση ἀδυνατεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ἐξασφαλίσει στὰ ἑλληνικά γεγονότα εὐρωπαϊκὴ αἴγλη. Ἄλλὰ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γενικοῦ προβλήματος, διότι, εἰ μὴ τι ἄλλο, τέτοιες χρονικὲς συμπτώσεις εἶναι σπάνιες στὴν νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία. Τὸ πρόβλημα εἶναι: πῶς θὰ ἐνταχθεῖ ἡ ἑλληνικὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία; Τοποθετώντας αὐθαίρετα τὶς ἑλλαδικὲς ἀν-

ταρσίες και τις εξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιᾶς στὴν οὐρὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, ἀποδυναμώνουμε, ἐνδεχομένως, τὴ θέση τους μέσα στὰ φυσικά τους συμφραζόμενα. Προκειμένου δηλαδή νὰ ἐντάξουμε μιὰ χρονιά, κινδυνεύουμε νὰ ἀφήσουμε ἀνένταχτες δεκαετίες. Τὰ φυσικά συμφραζόμενα τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 εἶναι, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, τὸ ἐλληνικὸ 1847 καὶ τὸ ἐλληνικὸ 1849.

Ἄν ἀγνοήσουμε τὶς παντοδύναμες ἀδράνειες τῆς ἱστοριογραφίας, ἔτοιμη συνταγὴ («ἐνταξής») δὲν ὑπάρχει. Ἄλλὰ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο εἶναι δύσκολο νὰ προκύψει ἀπὸ τὶς στερεότυπες προτροπὲς κουρασμένων ἀνθρώπων: βλέπε «ἐνδεικτικά», «προχειρῶς». Μιὰ παρέκβαση γιὰ τὸ ἴδιο τὸ εὐρωπαϊκὸ 1848 θὰ ἦταν χρήσιμη σ' αὐτὴ τὴ θέση.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 εἶναι ὁμολογουμένως *στριψή*. Ἐπανάσταση ἢ ἐπαναστάσεις; Ἡ πρώτη εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀνάγνωση τῶν γεγονότων εἶναι ἡ εἰκόνα μιᾶς ἐμπόλεμης Βαβέλ. Ὅλη ἡ Εὐρώπη στὰ ὅπλα — ὅλα τὰ συνθήματα στὸν ἀέρα. Προβλήματα ποὺ ἡ κάθε κοινωνία ἀντιμετώπιζε ἢ καὶ προετοίμαζε γιὰ λογαριασμό τῆς ἀπαιτοῦν ἐπίλυση ὅλα συγχρόνως, στὸ ἴδιο πλέον πεδίο μάχης. Τὰ μέτωπα κάποτε συγχέονται μεταξὺ τους, ἀλληλοεπικαλύπτονται, καὶ θὰ χρειαστεῖ νὰ παραιτηθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴ χάραξη σταθερῆς καὶ συνεποῦς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ὁ γενικότατος τύπος τῆς ἀντιπαράθεσης «προοδευτικῶν» καὶ «ἀντιδραστικῶν» δυνάμεων (γενικὰ ἐφαρμοσίμος στὶς ἐπαναστατικές ἐκρήξεις) ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκής. Ἰσχύει μὲν ἡ ἀντιπαράθεση στοὺς κόλπους τῶν ἐπιμέρους κινήματων, ὅ,τι ὅμως γιὰ τὸ ἓνα εἶναι «πρόοδος» γιὰ τὸ ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀντίδραση» κ.ο.κ. Τὸ σερβικὸ, π.χ., ἔθνικὸ κίνημα, θὰ χαρακτηριστεῖ ἀντιδραστικὸ, λόγῳ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τὸ οὐγγρικὸ· ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οὐγγρικοῦ ὡς προοδευτικοῦ δυσχεραίνεται λόγῳ τῆς κοινωνικῆς του σύνθεσης ἢ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βιέννης. Ὁ ἴδιος ὁ ρομαντισμὸς —ἐμπνευστής, καὶ ὀλοκαύτωμα, τοῦ 1848— μετέχει καὶ «προόδου» καὶ «ἀντίδρασης». «Πρόοδου» καὶ «ἀντίδρασης» μετέχει καὶ ἡ ἀστική τάξη, ὁ δυναμικότερος φορέας τῆς προόδου καὶ κρίσιμος, ἀκόμα, ἐπαναστατικὸς καταλύτης. Ἡ προσχώρησή της, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης, στὶς γραμμὲς τῆς ἀντίδρασης, ἢ παραίτηση τῶν ἀστῶν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ τους αἰτήματα, ἀπὸ τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα, δὲν συνεπάγεται καὶ παραίτηση ἀπὸ τὰ συμφέροντά τους· αὐτά, ὅμως, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκπροσωποῦν τὴν «πρόοδο», ἀφοῦ βρίσκονται ἀπὸ τὴν ἐδῶ μεριά τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ 1848 ἦταν, ξέρομε, μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε. Ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ποὺς νίκησε, δὲν ὑπάρχει ἡ ἴδια βεβαιότητα γιὰ τὸ ποιός, ἢ τί, ἠττήθηκε. Ὅπωςδήποτε τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἕττα μονοπωλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ἢ τὰ λαϊκὰ στρώματα ἢ τὰ ὑπό-

δουλα ἔθνη κλπ., ὑποβαθμίζει τὸ ἀπέραντο καὶ συγκεχυμένο μωσαϊκὸ διεκδικητῶν ποὺ στὰ 1848 ἀψηφοῦν τὶς ἀπανταχοῦ κατεστημένες ἐξουσίες. Μᾶλλον, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὴν συχνὴ σύγχυση ἀρμοδιοτήτων μεταξὺ «προόδου» καὶ «συντήρησης» ὅχι ὡς περιστασιακὴ παραφωνία, ἀλλὰ ὡς κεντρικὸ καὶ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπαναστατικῆς διετίας.

Ἀντικρῶζει λοιπὸν κανεὶς στὸ 1848 τὶς πρὸ παράταιρες ἀναμετρήσεις: Βλάχοι-Οὐγγροί, Τσέχοι-Γερμανοί, Ἴταλοὶ-Αὐστριακοί, Ἴταλοὶ-Γάλλοι, Γερμανοὶ-Δανοί, Σικελοὶ-Ναπολιτάνοι, κλπ. ἄστοι-μικροαστοί, μικροαστοὶ-προλετάριοι, ἀγρότες-γαϊοκτῆμονες, ἀγρότες-ἄστοι, κλπ. Πλάι στὴν ἀγροτικὴ ἐξέγερση, ἡ «κόκκινη» ἀνταρσία. Πλάι σὲ καθ' ἕνα εὐυπόληπτους ἄστους, νομάδες ἐπαναστάτες, ἐξόριστες λεγεῶνες. Τὰ αἰτήματα —διεκδικήσεις ἐλευθεριῶν καὶ δικαιωμάτων— τὸ ἴδιο παράταιρα: ἀστικὲς ἐλευθερίες, ἔθνικὴ ἀνεξαρτησία, δικαίωμα στὴ δουλειά, χειραφέτηση στὶς γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ κατάργηση τοῦ μπακαλορεά, ἰσότητα στοὺς κοντοὺς, κάπνισμα στὸν ζωολογικὸ κήπο τοῦ Βερολίνου¹. Κι ὅμως τὸ ὕφος τῶν ἀναμετρήσεων εἶναι παράδοξα κοινό. Τὰ ἀσυμμάζευτα αἰτήματα, ποὺ παλινδρομοῦν ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, τὰ τελειῶς διαφορετικὰ ἰδιώματα ποὺ ὀμιλοῦνται ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐπαναστάτες τοῦ ἴδιου στρατοπέδου, ὅλα συστεγάζονται σὲ μιὰ διεκδικητρία ἀστικὴ (bürgerliche) κοινωνία (ἡ ἐπαναστατημένη κοινὴ γνώμη² εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις της), ποὺ τὸ 1848 ἔχει μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἀπ' ὅ,τι τὸ 1789, συνεπῶς καὶ ἐντονότερες παραληρηματικὲς τάσεις. Τάσεις ποὺ ἀξιοποιοῦνται πλήρως ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν ἐξελίξεων. Ἡ ἱστορία ἔχει ἤδη δεῖ τὸν Ροβεσπιέρο νὰ ἀποκηρύσσει τὸν Ρουσσώ· τώρα παρίσταται στὸ ἀντίστροφο: βλέπει τὸν ρομαντικὸ ἐπαναστάτη τοῦ 1848 ἀναγκασμένο ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ δηλώνει διαφωτιστὴς, ἀκόμα καὶ νὰ τὸ αἰσθάνεται.

Μέσα στὸν παράφορο καὶ θορυβώδη ἐνθουσιασμὸ τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 48 εὐδιάκριτα ἀκούγονται, ὥστόσο, τὰ συχνότερα ἐπαναλαμβανόμενα αἰτήματα. Εἶναι, κυρίως, τὰ αἰτήματα ἐκεῖνα ποὺ ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή τους ἄρχισε νὰ κινεῖται τὴν ἐπαύριο τῆς ἐπανάστασης, εἰρηνικά, καὶ ὅχι ἀπλῶς εἰρηνικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυνάμεις μὲ ἐπαληθευμένα ἀντεπαναστατικὴ ταυτότητα. Ἔρχεται ἀμέσως στὸ νοῦ τὸ παράδειγμα τῆς χειραφέτησης τῶν δουλοπαροίκων στὴν Αὐστρία: μέτρο (προοδευτικὸ), σκόπιμα ἀντεπαναστατικὸ. Πέρα ἀπ' αὐτό, τὸ γεγονός ἐστὶ σήμερα στὰ αἰτήματα τοῦ 48 ἀναγνωρίζουμε δικὰ

1. Bl. Maurice Agulhon (ἐπιμ.), *Les Quarante-huitards*, Gallimard, Collection Archives, Παρίσι 1975, σ. 84 - 101. Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History*, Princeton, N.J., 1967, σ. 122.

2. Luigi Salvatorelli, *La rivoluzione europea (1848 - 1849)*, Μιλάνο-Ρώμη (1949), σ. 332 - 333.

μας κεκτημένα (ώς εΐθισται νὰ ἀποκαλοῦνται τά, ὄχι σπάνια, ἔκτοτε, παραχωρημένα) δικαιώματα, κάποτε μάλιστα καὶ αὐτονόητα καθήκοντα, δηλώνει τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸ 1848 καὶ συνοψίζει τίς δυσκολίες μας νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε. Οἱ ἀγῶνες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία δὲν ἔγιναν γιὰ τὴν κατάκτηση καθήκοντος· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴν παιδεία διεκδικήθηκε ὡς δικαίωμα ἐπιφοίτησης κάποιας κυρίαρχης ἰδεολογίας· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴ δουλειὰ ὡς δικαίωμα στὴν ἐργοστασιακὴ ἢ ὑπαλληλικὴ ἀλλοτρίωση. Ἡ ἐπισημάνση γίνεται γιὰ νὰ τονιστεῖ ὅτι, θεωρώντας τὸ 1848 ἐκπληρωμένο μακροπρόθεσμα, ἀδρανοποιοῦμε τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἀποτυχίας του. Δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀνολοκλήρωτὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ μὲ ἀποτυχημένη ἐπανάσταση. Κάθε ἐξιστόρηση ὁποιασδήποτε φάσης τοῦ 1848 πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ γίνεῖ στὸ φῶς τῆς ἔκβασής του, δηλαδὴ τῆς ἤττας.

Ὁ Μάρξ, ζώντας τὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ μέσα καὶ ἀπ' ἔξω, ἀνήμερα καὶ τὴν ἐπαύριο, ἐπέσημανε δύο πράγματα: τὸν κυκλικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης — ἢ ἐπανάσταση εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη, κοινὴ ἢ οικονομικὴ κρίση, κοινὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα— καὶ τὸν χαρακτήρα παρωδίας ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν συστατικῶν τῆς στοιχείων: ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ποὺ καταντᾷ ἐκμάθηση κατασκευῆς ὁδοφραγμάτων, ὡς τὸ πιὸ διαφορούμενο προϊόν τῆς ἀντεπανάστασης, τὸν Λουδοβίκο Βοναπάρτη· στὴ δὲ θέση τῆς ἐπαναστατικῆς προμελέτης ἐγκαθίσταται ἡ «ψευδὴς συνείδηση», ὡς ὀργανωτῆς, ἀν εἶναι δυνατόν, τῶν ἐξελίξεων³. Ἔτσι ἡ ἐπανάσταση περισώζεται ὡς ἐνιαῖο φαινόμενο, ποὺ ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις του κατὰ τόπους δὲν φθάνουν νὰ υπερβοῦν τὰ ὄρια τοῦ τοπικοῦ καὶ τοῦ ἐπιμέρους. Ὁ Μάρξ δὲν μποροῦσε νὰ ξέρει ὅτι τὸ φαινόμενο θὰ ἔμενε ἀνεπανάληπτο. Μιὰ ἐπαναστατημένη κοινωνία, μοιραῖα, αὐτοσχεδιάζει. Ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε ὀλόκληρο φάσμα ἐπαναστατημένων κοινωνιῶν ποὺ αὐτοσχεδιάζουν ἢ καθεμιά γιὰ λογαριασμὸ τῆς, καὶ ὅλες μαζί δείχνουν νὰ ἀκολουθοῦν ἓνα προδιαγεγραμμένο σχέδιο. Ὑπάρχουν κοινὰ προβλήματα, κοινὰ ὁράματα, ἀλληλεπιδράσεις. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρωδία λειτουργεῖ ὡς πρόθυμος γεφυρωτικὸς παράγοντας.

Τὸ παράδοξο μὲ τὸ 1848 εἶναι ὅτι κοντὰ στίς κοινωνικὲς δυνάμεις δοκιμάζονται καὶ οἱ «ὑποκριτικὲς» δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν. «Παίζουμε», δὲν «συνεχίζουμε» τὴν ἐπανάσταση, λέει, στοὺς ἀντίποδες τοῦ Μάρξ, ὁ Τοκβίλ⁴. «Ταυτιζόμαστε», δευτερώνει ὁ Μισλέ, «ἄλλος μὲ τὸν Μιραμπώ, τὸν Βερνιῶ, τὸν Δαντών, ἄλλος μὲ τὸν Ροβεσπιέρου»⁵. Ὁπου ὑποκριτῆς σήμαινε, ἀπλῶς,

3. Βλ. τὴ συλλογὴ: Karl Marx, *The Revolutions of 1848*, ἐπιμ. David Fernbach, The Pelican Marx Library, I (1973), passim.

4. Alexis de Tocqueville, *Souvenirs*, Gallimard, Folio, Παρίσι 1978, σ. 100.

5. Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Robert Laffont, Παρίσι 1979, I, σ. 40.

αναγνώστης ιστορίας. Ἄλλὰ ἡ φιέστα πού ὑπῆρξε ἡ επανάσταση στήν πρώτη της ἔκρηξη ἦταν διαφορετική ἀπό κάθε προηγούμενο επαναστατικῆς εὐφορίας, πάντως ἀπό τὸ προηγούμενο τῆς γαλλικῆς επανάστασης. Οἱ μεταμφιέσεις τοῦ 1848 ἔρχονται σέ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐνδυματολογικὴ λιτότητα τοῦ 1789. Ἄν ἀφήσουμε στήν ἄκρη τὸν «κόκκινο σκοῦφο» καὶ τὶς ἐπίσημες ρωμαϊκὲς ἀναβιώσεις, θὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἀπουσία ταξικοῦ ἐνδύματος (*sans-culottes*) εἶναι πού δηλώνει τὸν καθαρόαιμο επαναστάτη, ὅτι τὸ 1790 ἡ πρόταση γιὰ καθιέρωση στολῆς στήν Ἐθνοφρουρὰ ἀπορρίπτεται ὡς ἀντεπαναστατική, ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἐπίστρατοι τοῦ 1792 μποροῦν νὰ φύγουν γιὰ τὸ μέτωπο μὲ τὰ ροῦχα τῆς δουλειᾶς τους⁶. Ἄλλιῶς τὸ 1848. Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ἡ επανάσταση ἔτυχε καμιὰ φορὰ νὰ συμπέσει μὲ τὸ καρναβάλι· ἀπὸ τὶς πρώτες κινήσεις αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν πλὴ ποικίλων επαναστατικῶν ομάδων ἦταν ἡ ἀναζήτηση στολῆς⁷, ἔστω μὲ σκοτεινὰ κριτήρια —ἀφοῦ ζωντάνεψαν ὡς καὶ μνημῆς τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου—, ὥστε ἡ φανερὴ πρόθεση τῆς ταυτότητας καὶ τῆς διαφοροποίησης, πολλαπλασιασμένη, νὰ γεμίζει τὴν ιστορικὴ σκηνὴ μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ γραφικὲς ἰδιαιτερότητες.

Ἡ «παρωδία», ἐκφράζοντας ἀμηχανίες τῆς στιγμῆς, παραπέμπει στὸν κοινὸ πρόγονο ὅλων, τὴν γαλλικὴ επανάσταση, καὶ ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς «εἰδησης» τοῦ γαλλικοῦ 1848 στὶς ὑπόλοιπες χῶρες προϋποθέτει καὶ τὴν ἐνεργὸ γαλλικὴ κληρονομία. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ Παλέρμο προηγήθηκε τοῦ Παρισιοῦ δὲν μείωσε τὴν γαλλικὴ ἀκτινοβολία, ἀλλὰ τὸ «ἀνεξάρτητο» ξέσπασμα τῆς επανάστασης στήν ἰταλικὴ χερσόνησο ἐνθάρρυνε τὴν ἀναδρομικὴ διχοτόμηση τοῦ 1848 σὲ μιὰ «ἀστικοδημοκρατικὴ» καὶ μιὰ «ἐθνικο-απελευθερωτικὴ» ἐκδοχὴ: τὴν υἱοθέτηση δηλαδὴ διακρίσεων πού ἀναδύθηκαν στήν πορεία τῶν κινήματων καὶ ἐπισημοποιήθηκαν μὲ τὴ *συντριβὴ* τους. Σὲ ἀναλογίες πού ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ἐπίπεδο ἀστικῆς ἀνάπτυξης, τὸ «κοινωνικὸ» καὶ τὸ «ἐθνικὸ» ἀλληλοσυμπλέκονται, ὀργανικὰ ἐνταγμένα στὸ «πολιτικὸ»⁸. Ἐνδογενεῖς παράγοντες, ὅπως οἱ γοερὲς ἀντιφάσεις τῶν κινήματων, ἀλλὰ καὶ ἐξωγενεῖς, ὅπως οἱ ἐπιταγὲς τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, ἔφεραν συχνὰ τὸ ἐθνικὸ αἴτημα ἀντιμέτωπο μὲ τὸ κοινωνικὸ —ἢ τὸ κοινωνικὸ ἀντιμέτωπο μὲ τὸ πολιτικὸ—, ὥστε νὰ βλέπει, π.χ., κανεὶς ἐκ τῶν ὑστέρων στὸν ἐθνικισμὸ τὴν «αὐτοκαταστροφὴ» τοῦ φιλελευθερισμοῦ⁹. Ἄλλὰ ἡ επανάσταση δὲν ἦταν

6. Ὁ.π., σ. 342, 407, καὶ II, σ. 34.

7. Βλ. Robertson, ὁ.π., σ. 80, 171, 220, 329, 351.

8. Τὸ διδακτικότερο σχετικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν. Ἡ μετέπειτα μονοσήμαντα ἐθνικιστικὴ τροπὴ του ἐπισκιαίνει τὴν πολιτικὴ του ἀφετηρία. Βλ. Wolfram Siemann, *Die deutsche Revolution von 1848/49*, Suhrkamp, Frankfurt am Mein 1985, σ. 63 - 64.

9. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770 - 1870*, Fontana History of European War and Society, 1983, σ. 302.

υπόθεση ιδεολογιῶν, ἦταν ὑπόθεση κοινωνικῶν δυνάμεων. Εἴπαμε ὅτι ἡ πορεία τῶν ἐπιμέρους κινημάτων μοιάζει νὰ ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες. Ὁ κανόνας γιὰ τὴν πρώτη τους ἐκδήλωση εἶναι τὸ αἴτημα τῆς πολιτικῆς μεταρρύθμισης — πὺ μὲ minimum τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Βιέννης ἐνδέχεται νὰ παρασυρθεῖ πρὸς ριζοσπαστικότερες κατευθύνσεις. Εἶναι αἴτημα πὺ ἐξασφαλίζει ὄχι ἀπλῶς γέφυρες ἀνάμεσα στὰ κινήματα, ἀλλὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐνότητα. Κάτι πὺ μᾶς ἐπαναφέρει καὶ πάλι στὴν πρωταγωνίστρια τάξη, τὴν ἀστική.

Ἡ ἐπανάσταση δὲν ἦταν, ὅπως ξέρουμε, ἀποκλειστικὰ ἀστικὴ ιδιοτέλεια. Ὅπως καὶ τὸ 1789, οἱ ἀστοὶ πῆραν τὴν πρωτοβουλία ὄχι τῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ ὅτι, τότε, ὑπὸ τις δεδομένες συνθήκες, μεταρρύθμιση σήμαινε ἐπανάσταση ἀποδείχθηκε στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων (ἦταν πιθανό, ὄχι καὶ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχή), καὶ οἱ ἀστοὶ βρέθηκαν στὴν ἐμπροσθοφυλακὴ ἐνὸς μετώπου κοινωνικῶν δυνάμεων πὺ εἶχαν συμφέρον στὴν κατάργηση τῆς παλιᾶς τάξης (ἢ τὸ ἀπέκτησαν μέσα στὴν ἐπανάσταση). Τὸ μέτωπο δοκιμάστηκε στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ σὲ συμπαγὴ μορφή καὶ ἐν διαλύσει. Τὸ 1848, παρὰ τὴν ἰδιαίτερη διάδοση τοῦ μύθου τῆς ταξικῆς ἀρμονίας αὐτὰ τὰ χρόνια, οἱ διαλυτικὲς τάσεις εἶναι ἐπόμενο νὰ ὑπερισχύουν: Ἡ ἴδια ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση —οἱ ποικιλίες τῶν ἠττημένων της— δὲν εἶναι ἢ πιὸ ἀσήμαντη ἀπὸ αὐτές. Οἱ ἠττημένοι τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης —κατὰ τὴν διανομόμενη φάση— πλουτίζουν τὴν ποικιλία: ὥστε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βλέπουμε πιὰ διαμορφωμένα, καὶ δηλωμένα, ἀντιαστικὰ συμφέροντα ἀπὸ πλευρᾶς τῶν «συμμάχων» τῶν ἀστῶν. Ἐπειτα, ἀκόμα καὶ ὡς μεταρρυθμιστρία τάξη, οἱ ἀστοὶ συμμαρίζονται μὲ τοὺς στυλοβάτες τοῦ Ancien Régime τὸ δέος μπροστὰ στὸ «φάσμα τῆς ἐπανάστασης» — τῆς ἐπανάστασης δηλαδὴ τῆς ἴδιας, τῆς ὁποίας εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι πρωταγωνιστές. Ὡστόσο τὴ στιγμή τῆς ἔκρηξης τῆς ἐπανάστασης μέτωπο ὑπάρχει ἀκόμα, πίσω ἀπὸ τὸ αἴτημα, ἀκριβῶς, τῆς πολιτικῆς μεταρρύθμισης.

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ἐπανάστασης μὲ τὴ μεταρρύθμιση φωτίζεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας (χαρακτηριστικὰ ἀμέτοχης στὴν κρίση τοῦ 48). Ἄν στὴν Ἀγγλία μποροῦμε νὰ παρακολοθησομε τὸν βαθμιαῖο συμβιβασμὸ τῆς παλιᾶς τάξης μὲ τὴ νέα, στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη βλέπουμε τὸν διὰ τῶν ὄπλων συμβιβασμὸ, τόσο ἀπρόβλεπτο τὴν ἐπαύριο τοῦ θριάμβου τῶν κινήματων, ὅσο ἀπρόβλεπτος ἦταν, γιὰ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους, καὶ ὁ ἴδιος ὁ θρίαμβος. Τὸ μεγάλο, σχετικὰ, διάστημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ἐπανάστασης (Φεβρουάριος 1848 - Αὐγούστος 1849) εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν ἀστῶν μὲ τὴν ἀντεπανάσταση, καὶ τῆς ἀντεπανάστασης μὲ τοὺς ἀστοὺς, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἱστορία τῆς διεκδικήσεως (ἀπὸ «μάζες» ὀλοένα συρρικνούμενες) ἐλευθεριῶν πὺ κατακτήθηκαν μέσα σὲ λίγα εἰκοσιτετράωρα. Οἱ «ἐλευθερίες» ἦταν καταδικασμένες, ἀπὸ

τῆ στιγμῇ ποὺ ἡ ἀστική τάξη, ὡς τάξη, διαχώρισε τὴ θέση της· κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἄρκεσε ἡ διάσπασή της, ἡ διάλυσή της εἰς τὰ ἕξ ὧν συνετέθη. Τὰ ἐπαναστατικὰ καθεστῶτα ποὺ ἀπορρέουν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ ἀστικό μεταρρυθμιστικὸ κίνημα, λαμβάνουν κάθε μέτρο γιὰ τὴ νομιμοποίησή τους, κανένα γιὰ τὴν διασφάλισή τους. Πέρα ἀπὸ τὰ ὁδοφράγματα, τὶς ἀεικίνητες λεγεῶνες, ἢ τὶς εὐάριθμες περιπτώσεις «συμβατικοῦ» πολέμου (Οὐγγαρία, Ἰταλία), στὴν τελικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ὀργανωμένον στρατὸ τῆς ἀντεπανάστασης ἡ ἐπανάσταση κατέρχεται ἄοπλη.

Αὕτῃ εἶναι ἡ μιὰ ὄψη τοῦ προβλήματος: Οἱ ἀστοὶ ὑποχωροῦν μπροστὰ στὰ ἴδια τους τὰ αἰτήματα — ὅσα δὲν φέρουν πιά εἰδικὰ ἀστικὴ σφραγίδα: ἐλευθεροτυπία, καθολικὴ ψηφοφορία, ἐθνοσυνέλευση κλπ. Δημιουργοῦν δίκαιο, ἀναζητῶντας ταυτόχρονα «νομικὸ ἔρεισμα», θεωρώντας διαπραγματεύσιμα τὰ κεκτημένα. Δὲν θὰ χρειαστεῖ νὰ φάει τὰ παιδιὰ της ἡ ἐπανάσταση —κατὰ τὸ παράπονο τῆς Γιρόνδης—, ἀφοῦ τὰ θέτει ὑπὸ κηδεμονία. Ἐάν ἰσχύει ὅτι ἡ ἔκβαση κάθε «ἐπιτυχοῦς» ἐπανάστασης κρίνεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐνσωματωθοῦν μετὰ τὸ τέλος της τὰ προεπαναστατικὰ «κατάλοιπα», ἐδῶ βλέπουμε τὸ παράδοξα ἀντίστροφο: τὰ «κατάλοιπα» νὰ ἀπορροφῶν τὴν ἐπανάσταση, ὅσο διαρκεῖ ἀκόμα, καὶ νὰ δημιουργοῦν, μακροπρόθεσμα, τὸ νέο status quo στὴν Εὐρώπη. Ἡ «ἀντεπανάσταση» βγαίνει, βέβαια, κι αὕτῃ ἀπὸ τὸν δρόμο της. Ἀναλαμβάνοντας τὴν σκυτάλη τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀστῶν κηρύσσει μόνη της τὴν ὀριστικὴ ἐκπνοὴ τοῦ Ancien Régime. Ὅμως ἡ «ὑποχώρηση» στὸ οἰκονομικὸ πεδίο ἔχει ὡς βαρῦτιμο ἀντάλλαγμα τὸν πλήρη ἔλεγχο τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ — μὲ ἀποτέλεσμα, τὸν στεγανὸ, στὸ ἕξῃς, χωρισμὸ οἰκονομικοῦ-πολιτικοῦ-κοινωνικοῦ. Τὸ αἶτημα αὐτῆς τῆς ἐνότητος ἀκυρώνεται. Τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα διαλύεται στὸ αἶτημα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ».

Ἐπάρχει καὶ ἡ ἄλλη ὄψη, ἡ ἐπίσης ἰδιόρρυθμη σχέση θεωρίας καὶ πράξης σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐπανάστασης. Δεδομένου τοῦ πληθωρικοῦ ρόλου τῶν διανοουμένων στὸ 48, καθόλου παράδοξη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ, ἡ ἀντίφαση: κάθε ἐπαναστατικὸ γεγονός πέρα ἀπὸ πρόκληση γιὰ περαιτέρω δράση ἀποτελοῦσε κι ἓναν ὄχι λιγότερο ἀπαιτητικὸ θεωρητικὸ γρίφο. Μέρος τοῦ 48 ἦταν καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ μανιφέστο, κι ἂς ἄσκησε ἀσήμαντὴ μόνον ἐπιρροὴ στὶς ἐξελίξεις. Μέρος του καὶ ἡ ὑπεραισιδόξη «ἐπανάσταση τῆς περιφρόνησης», ἡ ἀγόρευση τοῦ Λαμαρτίνου ποὺ ἀπέτρεψε τὴν καθιέρωση τῆς κόκκινης σημαίας, οἱ ἀτέρμονες συζητήσεις σὲ συμπόσια, λέσχες καὶ κοινοβούλια. Μέρος του καὶ ἡ συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης, ὅπου τὸ ἀπόσταγμα τῆς γερμανικῆς διανοήσεως ἐπέμενε νὰ συζητᾶ γιὰ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα τῶν Γερμανῶν, ἐνῶ τὰ γεγονότα γύρω της εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ τὴν καταργοῦν. Πόσο ταχύτερη, ἀποτελεσματικότερη, λακωνικότερη, ἡ Συντακτικὴ τοῦ 1789 προκειμένου περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τοῦ Γάλλου. Ἀλλὰ οἱ ἐπανα-

στάτες τοῦ 1789 ἀναγνώριζαν στίς πράξεις τους τὴν ἐκπλήρωση τῶν αἰτημάτων τοῦ διαφωτισμοῦ, εἶχαν τὸν «ὀρθὸ λόγον» πρόχειρο· ἡ φαιά οὐσία τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1848 εἶναι ρομαντικῆς σύστασης. Στὴ Γαλλία ἡ ἐξόντωση τῶν ἀστῶν διανοουμένων εἶχε σημασία κυριολεκτικῆ: καρατόμηση. Τώρα οἱ διανοούμενοι ἀναλώνονται σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ δώσουν στὴν ἐπανάσταση πειστικὴ —καὶ τεκμηριωμένη— ὄψη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὄχι ἡ ἀνταγωνιστικότητα θεωρίας καὶ πράξης, ὄχι ἡ ὑποταγὴ τῆς πράξης στὴ θεωρία, ἀλλὰ ἡ πλήρης ἀπώλεια τοῦ συντονισμοῦ. Εἶναι «τρελὴ χρονιά» («*tolles Jahr*») τὸ 1848. Ὑπῆρξαν διανοούμενοι ποὺ τοὺς συνεπῆρε ἡ μέθη τῆς δράσης ("Ενγκελς, Μπακούνιν, Βάγκνερ κλπ.), ὅμως οὔτε αὐτοί, οὔτε οἱ μεγάλες κεφαλές τῶν Συνελεύσεων, ἐμπόδισαν τὸν Φόουερμαχ νὰ ἀποδώσει τὴν ἦττα τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης στὴν διανοητικὴ της πενία¹⁰.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἐπαναστάτες —οὔτως ἢ ἄλλως— δὲν κρατοῦσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης τὴν πλήρη λίστα τῶν ἀστικῶν, ἢ οἰωνοδῆποτε ἄλλων, αἰτημάτων. Κι ὅμως τὸ παράλογο συμπέρασμα ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ παρασυρθεῖ εἶναι ὅτι τὸ 1848 οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις —ὄχι οἱ ἡγεσίες— διέπραξαν θεωρητικὰ σφάλματα· ἢ, ὅτι ἡ ἴδια ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία διέπραξε θεωρητικὰ σφάλματα. Οἱ ἐξετάσεις ποὺ ἔδωσε ἐπιτυχῶς ἡ ἀντεπανάσταση δὲν ἦταν τόσο στὴν ἐνοπλὴ ἀναμέτρηση· ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν μὲ τὸ μέρος της, οὔτε ἡ ἀπλὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὴ σώσει. Πρόλαβε, ἴσως, τὸν Μάρξ: ὁ δλοκληρωτικὸς της θρίαμβος θὰ ὀδηγοῦσε, ἀραγε, σὲ νέα ἐπανάσταση; Ἡ εἰρωνεῖα εἶναι ὅτι τὸ στήριγμά της τὸ βρῆκε στοὺς *ξεγραμμένους* τοῦ Μάρξ: τοὺς μικροαστοὺς καὶ τοὺς μικροὺς λαοὺς. Τὸ ὄπλο της, σὲ ὅσα ἀπὸ τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τοῦ 1848 — ὡς τύποι πλέον χωρὶς περιεχόμενο —θὰ μπορούσαν, ἐπιτυχέστερα ἀπὸ κάθε κοινὸ μέτρο καταστολῆς, νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐπανάσταση. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐκτοτε ἐπανάσταση δὲν ξαναεμφανίστηκε μὲ τὴν ἴδια μορφή, τὴ μορφή δηλαδὴ τῆς *ἐπιδημίας*.

Σ' ἓνα τέτοιο πλαίσιο, ποιά θὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου; Μέσα στὴν ἀντιφατικότητά της εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ χωρέσουν καὶ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα; Ἀπήχηση ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε — τὸ μαρτυροῦν τύπος, διαδηλώσεις, συνθήματα, προπόσεις—, ἀποδεικνύει ὅμως τίποτε ἀπὸ μόνη της; («Ἀπήχηση») ἔχουμε καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου οἱ εἰδήσεις τῶν γεγονότων τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης προκαλοῦν κύμα ἀντιδράσεων:

10. Μὲ τὴν χαριτωμένη ἐμμεσότητα ποὺ ἐπέβαλλε ἡ λογοκρισία, ὁ Φόουερμαχ ἀναφέρει ὡς κύριο αἶτιο τῆς «νίκης τῆς ἀντίδρασης» τὴν κακὴ διατροφή, ποὺ στέρησε τοὺς ἐγκεφάλους ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα χημικὰ συστατικά («*Die Naturwissenschaft und die Revolution*», στί: Ludwig Feuerbach, *Werke*, 4, Suhrkamp, Frankfurt am Mein 1975, σ. 264).

δημοσιεύματα, συλλαλητήρια, ανταρσίες, παρατηρείται ακόμα και η απαραίτητη «ήττα» στο τέλος, με το φιάσκο των χαρτιστών¹¹. Κι όμως η αγγλική ιστοριογραφία (και η ευρωπαϊκή άλλωστε) αποφεύγει να εντάσσει αυτά τα πράγματα στο περιθώριο και της ευρωπαϊκής επανάστασης. Η κοινωνική αναταραχή στην Αγγλία του 1848 δεν επισκιάζει ούτε στο ελάχιστο το καταλυτικό για το ίδιο το ευρωπαϊκό 1848 ερώτημα: όχι ποιός ο βαθμός εμπλοκής της Αγγλίας στα ευρωπαϊκά, αλλά, αντίθετα, γιατί δεν έγινε επανάσταση στην Αγγλία. («Απήχηση» έχουμε και στο γερμανικό παράδειγμα. Όμως ο γερμανικός κόσμος ανταποκρίνεται στην «είδηση» της επανάστασης¹² άποροφώντας, έπαυξάνοντας, όλα τα προβλήματα της πρωτογενούς γαλλικής και της πρωτογενούς ιταλικής — και βυθίζεται στα αδιέξοδά τους. Η «είδηση», εκεί, γεννά δράση και γεννά συζήτηση. Το ένα, ίσως, τρώει το άλλο. Αλλά πίσω από τη δράση υπάρχουν τα «προμαρτιανά» (Vormärz), πίσω από την συζήτηση υπάρχει «έντοπια» θεωρία, για να τη στηρίξει ή για να τη συνθλίψει.

Τί σχέση έχει λοιπόν η ελληνική «απήχηση» με την αγγλική ή την γερμανική; Το πρόβλημα έδω δεν είναι αν η Μεσόγειος αποτελεί θερμότερο αγωγό ιδεών απ' ό,τι τα θολά νερά της Μάγχης; ή αν τα ατμόπλοια που καταπλέουν στους ελληνικούς λιμένες είναι βραδύτεροι αλλά ασφαλέστεροι μεταφορείς ειδήσεων απ' ό,τι οι γερμανικοί σιδηρόδρομοι; ή αν οι Έλληνες φοιτητές του έξωτερικού, εν σώματι, μη έχοντας άλλη έγνοια παρά πώς να προσλαμβάνουν ευρωπαϊκά ιδεολογήματα, προλειάνουν ιδεωδώς το έδαφος για ανάλογες «προσλήψεις» και στο έσωτερικό. Οι «ιδέες», τα συνθήματα, μπορεί υπό τις κατάλληλες συνθήκες να έχουν ακαριαία διάδοση, όχι όμως και ακαριαίες συνέπειες· μπορεί να έχουν έξουσία επί των όραμάτων, όχι έξουσία επί της πραγματικότητας. Η πραγματικότητα στην περίπτωσή μας δεν φωτίζεται με το να επικαλεστεί κανείς τον Μακρυγιάννη που οσμίζεται «τόν άγέρα όπου φυσάγει εις την Ευρώπη», τον Δεληγεώργη που ζητωκραυγάζει υπέρ της δημοκρατίας, ή τους τριακόσιους «δοτόρους» της Κεφαλονιάς. Πρόκειται για αναφορά σε λάθος συμφραζόμενα: τα γενικά συμφραζόμενα της σχέσης των Ελλήνων με την Ευρώπη (όχι της ελληνικής με την ευρωπαϊκή ιστορία), όπως την ζούν και όπως την πιστεύουν οι Έλληνες του 19ου αιώνα· υπόθεση πολύ παλαιότερη του 1848.

Αυτή τη χρονιά μερίδα του τύπου, όντως, ξεσηκώνεται, παραληρεί. Δίχως καμιά άμφιβολία, άρειμάνιος τύπος υποδηλώνει έρεθισμένη κοινή γνώ-

11. Πβ. περιγραφή της γαλλικής απήχησης στην Αγγλία από την σκοπιά ενός χαρτιστή: R.C. Gammage, *History of the Chartist Movement 1837 - 1854* (1854), Λονδίνο 1894, σ. 291 κέ.

12. Βλ. Siemann, *ό.π.*, σ. 177 κέ.

μη. 'Ερεθισμένη κοινή γνώμη μπορεί και να σημαίνει κοινωνία ή θεσμούς σε κρίση. 'Ενθουσιασμός για την άνατροπή του Λουδοβίκου Φιλίππου μπορεί και να υποκρύπτει επιθυμία για την άνατροπή του 'Οθωνα. 'Εθνικές εξάρσεις μπορεί και να προμηνύουν την ώριμανση κάποιου απελευθερωτικού κινήματος. Και από την άλλη μεριά, ο 'Οθων —οίσοσδήποτε έστεμμένος άλλωστε— ασφαλώς και δέν ευχαριστήθηκε με τὰ μαντάτα, ασφαλώς και άνησύχησε. Οί Δυνάμεις του Συνεδρίου της Βιέννης ασφαλώς και απέδιδαν στην επανάσταση επιδημικό χαρακτήρα. 'Αρκοῦν όλα αυτά για να γενεαλογήσουν τὸ ελληνικό πρόβλημα από τις ύπόγειες διαδικασίες μέσα στα «συγκοινωνούντα άγγεϊα»¹³ τῶν ευρωπαϊκῶν χωρῶν; 'Αρκεί τὸ «ζήτω ή δημοκρατία» για τὸν κλυδωνισμό ενός θρόνου; 'Αρκεί τὸ τραγούδι τῶν Γιρονδίνων, πὸ ἄδεται στὸ Ληξούρι στὶς 14.9.1848, για τὸν «έξευρωπαϊσμό» τῆς κεφαλονίτικης άγροτικῆς εξέγερσης; Πρόκειται για ἄπλο πρόβλημα αναλογιῶν και προτεραιοτήτων. Θά ἦταν, π.χ., σάν να αίτιολογοῦσαμε τὴν άνοδο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη με τὴν άποτυχία του Δημητρίου Καλλέργη να τὸν φέρει στὸν ελληνικό θρόνο¹⁴ (γιατί, πραγματικά, αν γινόταν βασιλιάς στην Ελλάδα, πὸς θά γινόταν αυτοκράτορας στη Γαλλία). 'Η σάν να παίρναμε τοῖς μετρητοῖς τὴν άποψη του Σοφιανόπουλου: «'Ηγγικεν ή ὥρα! 'Ο Οὐρανός έσάλειυσεν άπασαν τὴν Εὐρώπην, μόνον και μόνον δια να λυτρώση τὴν δούλην Ρούμελην από τὴν σλαβιάνη»¹⁵.

Αὐτονόητα πράγματα, ὅπως αὐτονόητο παραμένει και τὸ μόνο άρραγές πλαίσιο ευρωπαϊκῆς έπιρροῆς, δηλαδή ή πολιτική τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τὸ 1848, ὅπως και πριν και μετά. Τὰ γεγονότα στην Εὐρώπη άπ' αὐτὴν τὴν άποψη δέν μπορούν παρὰ να ἔχουν έπιπτώσεις στην 'Αθήνα, άφοῦ με τὴν πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου και του Γκιζώ, ο 'Οθων στερεεῖται ένα ισχυρὸ στήριγμα, ο Κίτσος Τζαβέλλας τὴν πρωθυπουργία, ο Λάουος έπιχαίρει, στην δέ αντίπολίτευση γεννῶνται έλπίδες. 'Αλλά ή διπλωματία μπορεί να υπαγορεύσει πολιτική, να έπηρεάσει πολλαπλά τις εξελίξεις, ὄχι και να υπαγορεύσει τις δομές ή τὰ αίτήματα μιᾶς κοινωνίας. Χώρα πού, ὅπως ξέρουμε, τὸ 1848 δέν έξαντλεῖται στα «εὐκόλα»: στην πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου, ή έστω στην εκστρατεία του Γαριβάλδη.

Θά ἦταν άδικία να υπεισέθουμε στὸ ζήτημα αν «απήχηση» σημαίνει και «κατανόηση». Οὔτε στην Εὐρώπη, τὴν κρίσιμη αὐτὴ έποχή, προαπειτοῦνταν, για τὴν έκδήλωση ενός κινήματος, κάποια βαθύτερη κατανόηση, εκ μέρους τῶν επαναστατῶν, του τί ακριβῶς συνέβαινε. 'Αλλά ο σημερινός

13. Salvatorelli, ὁ.π., σ. 64.

14. Λεπτομέρειες για τὸ άξιοπερίεργο αὐτὸ σχέδιο του Καλλέργη: Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844 - 1855)*, 'Αθήνα 1984, σ. 148 - 149.

15. Παν. Σοφιανόπουλος, *'Η σωτηρία της ελευθέρως 'Ελλάδος και ή απελευθέρωση της δούλης*, 'Αθήνα 1848, σ. 3.

ιστορικός υποχρεούται να κατανοήσει, να προσπαθήσει τουλάχιστον. Συνέβησαν λοιπόν το 1848 γεγονότα — και πολλά — στον ελληνικό χώρο, και το ζητούμενο είναι, πριν από την απευθείας ή έμμέσως σύνδεσή τους με τα ευρωπαϊκά, ή έρμηγεία τους, που προϋποθέτει μια σειρά συνδέσεων: τών γεγονότων μεταξύ τους, με τα προηγούμενα, με τα έπόμενα. "Ας δοϋμε τί έχουμε να συνδέσουμε, που δηλαδή δεν μπορούμε να έπισημάνουμε μια αυτόνομη προϋπάρχουσα σύνδεση.

Κατ' αρχήν, τα έλλαδικά με τα έπτανησιακά. 'Η ελληνική ταυτότητα και τών δύο αποτελεί δευτερεύοντα συνδετικό κρίκο. "Ο,τι παρατηρήθηκε πιο πάνω για τη σχέση τών 'Ελλήνων με την Εϋρώπη μπορεί, αϋστηρως τηρουμένων τών αναλογιών, να εφαρμοστεί και στη σχέση 'Ελλάδας-Έπτανήσων, αφού μέρος τών «ιδεών» που φθάνουν στην 'Αθήνα έχει προηγουμένως διϋλισθεί από 'Επτανήσιους. 'Οπωςδήποτε οι δυο κοινωνίες διαμορφώνονται έρημην ή μία τής άλλης. 'Ακόμα κι αν θεωρήσουμε κοινό το αίτημα τής "Ενωσης (ήδη το 1848) πρέπει να λάβουμε υπόψη και την μέχρι στιγμής απροσδιόριστη διάδοσή του και την ειδική του σημασία ένθεν και ένθεν του 'Ιονίου. Τα προβλήματα είναι διαφορετικά, είναι φυσικό λοιπόν οι ταραχές να έχουν διαφορετικό χαρακτήρα και στόχους στη μια και στην άλλη περίπτωση. 'Ελλαδικά και έπτανησιακά μπορούν ώραιότατα να εξεταστοϋν μεμονωμένα, ώστόσο αϋτό θα συνεπαγόταν την πιθανή υποβάθμιση κοινών παραγόντων που θα έριχναν κάποιο φως και στα μèn και στα δέ: πρόκειται, κυρίως, για την πολιτική τής ελληνικής κυβέρνησης και την πολιτική τής βρετανικής, έπίσημες και ανεπίσημες. Το 1848, το συμφέρον τής έλλαδικής πλευράς βρίσκεται στους αντίποδες του συμφέροντος τής άγγλικής. 'Ο "Οθων έμφανίζεται να υποστηρίζει στα 'Επτάνησα ομάδες έξ όρισμού αντίπαλές του ιδεολογικά, ή άγγλική διπλωματία έμφανίζεται να εϋνοεί στην 'Ελλάδα κινήσεις αποσταθεροποίησης που θα τής ήταν αδιανόητο να εύχηθεί και στους 'Επτανήσιους. Κανένας, λοιπόν, φόβος για τη διάδοση του έπιδημικού, ακόμα τότε, φαινομένου τής επανάστασης; 'Ελλαδίτες παράνομοι βρίσκουν άσυλο στα «επαναστατημένα» 'Επτάνησα, 'Επτανήσιοι στην «επαναστατημένη» 'Ελλάδα. Σε μια περίοδο έπιφυλακής σ' όλα τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια, μια τέτοια έλλειψη άνησυχίας άξιζει να σημειωθεί.

Συνδέσεις, έννοείται, πρέπει να γίνουν και στους κόλπους του κάθε κινήματος. Στο έπτανησιακό παράδειγμα το βασικό ασύνδετο είναι μεταξύ τής έστίας τής αναταραχής, που είναι ή Κεφαλονιά, και του γενικού έπτανησιακού προβλήματος: κάτι που δυσχεραίνεται με την εκ τών ύστερων, αλλά και πρώιμη, ιδεολογική χρήση του 1848 από τους ριζοσπάστες (αντίστοιχο τής οποίας δεν υπάρχει για το έλλαδικό 1848). "Επειτα, ό συσχετισμός τών κοινωνικών δυνάμεων στο νησί: διαυγέστερες απ' ό,τι στην 'Ελλάδα οι αντίθεσεις, τα συμφέροντα (όπως έν γένει στα 'Επτάνησα), όμως ή μικροσκοπική

κλίμακα έμπνέει, ίσως, συμμαχίες που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν προβληματικές: ριζοσπάστες διανοούμενοι —(άρχοντικῆς) προέλευσης—, κλήρος, χωρικοί. "Αν λάβουμε, τέλος, υπόψη κι έναν βασικό παράγοντα τῆς άναταραχῆς, τὴν κρίση τῆς σταφίδας, που πλήττει ειδικά τὴν Κεφαλονιά και όφείλεται στὸν άνταγωνισμό ειδικά τῆς Ἑλλάδας, ολοκληρώνεται ό κύκλος τῶν ζητουμένων συσχετισμῶν.

Στὸ έλλαδικὸ παράδειγμα, πάλι, υπάρχει άλλο ένα πλέγμα άσυνδέτων. Ἐδῶ τὸ κύριο πρόβλημα προκύπτει από τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν ταραχῶν: κινήματα στὴ Ρούμελη, κινήματα στὸν Μοριά, άναβρασμός στὴν Ἀθήνα — με διαδηλώσεις, συνωμοτικούς έλιγμούς διπλωματῶν, πολιτικῶν, λογίων. Τὸ ζήτημα τῶν στόχων τίθεται έντονότερα άπ' ό,τι στὰ Ἑπτάνησα. Ὑπάρχει κέντρο; υπάρχει «ξένος δάκτυλος»; Ποιά ἡ σχέση τῶν άνταρσιῶν με τὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς ένταξης τοῦ άτακτου στρατιωτικοῦ στοιχείου στὸ έλληνικὸ κράτος, ποιά ἡ σχέση τους με τὸ νέο πρόβλημα τοῦ κενοῦ που αφήνει ό θάνατος τοῦ Κωλέττη (1847) και ἡ γαλλικὴ «ύποχώρηση» από τὴν Ἑλλάδα; Πῶς θα σταθμιστεῖ ό «έθνικὸς παράγων», όχι μόνο από τὴν πλευρὰ τῶν άναρτῶν, αλλά και από τὴν πλευρὰ τοῦ μεγαλοϊδεάτη Ὀθωνα, με τοὺς έθνικούς άντιπερισπασμούς, τὴν εὐρεῖα δραστηριότητα έταιριστῶν, κλπ., κλπ.;

Καιρὸς τώρα νά δοῦμε τί λύσεις έχει προτείνει ἐπὶ τῶν προκειμένων ἡ ιστοριογραφία μας.

Ἡ καθαρὴ σύμπτωση τῆς έκατονταετηρίδας τοῦ 1848 με τὴν επάυριο τοῦ δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, κοντὰ στὴν κατακόρυφη διόγκωση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, καθιέρωσε μιὰ ίσοπεδωτικὴ άναδρομικὴ αἰσιοδοξία («ἡ άνοιξη τῶν λαῶν»: δηλ. οἱ πρόγονοί μας), και, όχι σπάνια, μιάν άνεπαίσθητη (αλύπη) για τὴν καθυστέρηση τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος (που άντισταθμίζεται από τὴν συνήθη συγκατάβαση για τὰ «σφάλματα» ἢ τὴν «άνωριμότητα» παρελθουσῶν γενεῶν). Καμιὰ εποχὴ φυσικὰ δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ ότι θέτει (αλάθος) έρωτήματα σὲ οποιαδήποτε άλλη προγενέστερη, καμιὰ εποχὴ δέν επιλέγει (αλάθος) εποχὴ ὡς άντικείμενο τοῦ ενδιαφέροντός της. Ὡστόσο στὴν άφετηρία τοῦ έλληνικοῦ ενδιαφέροντος για τὴν αὐτοτελεῖ μελέτη τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὸν έλληνικὸ χῶρο βρίσκεται ένα ὡσο και νά ἔναι έξωτερικὸ έρέθισμα: ἡ έπιστημονικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸν έορτασμό τῆς έκατονταετηρίδας. Με τίς αντίστοιχες συμβολές τῶν Μ. Σακελλαρίου και Τ. Βουρνᾶ έχουμε σχεδὸν ταυτόχρονα τὴν άποψη τῆς παραδοσιακῆς, ἄς ποῦμε, ιστοριογραφίας και τὴν άποψη τῆς λεγόμενης «προοδευτικῆς».

Στὴ μελέτη τοῦ Σακελλαρίου¹⁶ βρίσκουμε μιὰ συνοπτικὴ καταγραφή τῶν

16. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα», *Τὰ Νέα*, 22.11., 29.11., 6.12., 13.12., 20.12., 27.12.1948, 3.2., 10.1., 17.1., 24.1., 31.1., 7.2., 14.2.1949. «Τὸ 1848 -

γεγονότων τοῦ 1848 - 9 στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Ἑπτάνησα — μοναδική, σημειωτέον, περίπτωσις ἔπου τὰ δύο συνυπάρχουν σὲ κοινὸ πλᾶσιον. Ἡ μικρὴ ἔκτασις τῆς μελέτης δὲν ἐπιτρέπει κάποια ἰδιαιτέρη θεωρητικὴ ἀνάλυσις, πέρα ἀπὸ τὴν διακριτικὴ διαφοροποίησις τῶν ἐλληνικῶν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγονότα. Ὡστόσο ἤδη ὁ τίτλος: «Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα» προδιαθέτει γιὰ τὴν δεδομένη συγγένεια· ἐνῶ μιὰ κάπως στατικὴ εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848 διαφαίνεται πίσω ἀπὸ τὴν αἰτιολόγησις τῆς ἀναιμικῆς ἐλληνικῆς κινητοποιήσεως: Διαβάζουμε, π.χ., ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε σύνταγμα, ἐπομένως εἶχε προηγηθεῖ στὴν ἐκπλήρωσις τοῦ κυριότερου πολιτικοῦ αἰτήματός τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν (Τὰ Νέα, 20.11.1948)· ἢ ὅτι λόγω τῆς ὑπαρξέως ἐθνικοῦ προβλήματος «ἦταν ἐπόμενο» νὰ συγκινηθεῖ ἀπὸ τὸ «ἐθνικὸ» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «κοινωνικὸ» σκέλος τοῦ 1848, ἀφοῦ μάλιστα καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τῆς ἦταν ἄγνωστα (20.12.1948)· μιὰ ἐθνικὴ συγκίνησις, ἐπιπλέον, ποὺ ὑπερτονίζεται χάρις στὴν ἀπαρχαιωμένη πιά ἀπόψιν γιὰ τὸν «λαϊκὸν» καὶ «ἐπαναστατικὸν» χαρακτήρα τοῦ γαλλικοῦ κόμματος (6.12., 20.12.1948) εἰς βάρος τῆς «πολιτικῆς σημασίας» τῶν ἐλλαδικῶν ἀνταρσιῶν (24.1.1949). Στὰ Ἰόνια, πάλι, ἡ «ταυτοσημία» ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων (21.2.1949) δείχνει αὐθαίρετη μπροστὰ στὴν ὑπαρκτὴ, ἀκόμα τὸ 1848, κίνησις γιὰ πολιτικὴ μεταρρυθμίσις. Ὅπως καὶ νὰ ᾗχει τὸ πρᾶγμα, τὰ γεγονότα, τουλάχιστον, ὑπάρχουν ἐκεῖ, καὶ ἡ γενικὴ εἰκόνα, ἢ οἱ ἀναλογίαι ἀνάμεσα στὰ ἐπιμέρους, δὲν ἔχουν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ στίς δεκαετίαι ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴ δημοσίευσιν τῆς μελέτης τοῦ Σακελλαρίου.

Τελείως διαφορετικὴ περίπτωσις ἡ δευτέρη ἐλληνικὴ συμβολὴ στὸν ἑορτασμό, τοῦ Τ. Βουρνᾶ¹⁷, ποὺ ἔγραψε τὸ γνωστότερον, ἴσως, «βοήθημα» γιὰ τὸ 1848. Τὸ βιβλίον τοῦ Βουρνᾶ ἔχει μιὰ βασικὴ ἀδυναμία στὴν ὁποία ὀφείλει καὶ τὴ γραφικότητά του: σκοπὸς του εἶναι ἡ πάσις θυσία ἐνταξί τῶν ἐλλαδικῶν πραγμάτων σ' ἓνα (δῆθεν) μαρξιστικὸ σχῆμα — γιὰ νὰ πάψει ἐπιτέλους ἡ «καταστροφικὴ» τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1848, ποὺ δὲν εἶναι λησταντάρτες, δὲν εἶναι συμμορίται, ἀλλὰ ὅ,τι εὐγενὲς ἀντίθετο (σ. 5). Γραμμένον καθὼς

1849 στὰ Ἰόνια», ὁ.π., 21.2., 28.2., 14.3., 21.3., 4.4., 11.4., 18.4.1949. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Hellenism and 1848», στὸ: *The Opening of an Era, 1848. An Historical Symposium*, ἐπιμ. F. Fejtö, Λονδίνο 1948, σ. 377 - 373, καὶ «L' Hellenisme et 1848» στὸ: *1848 dans le monde. Le printemps des peuples*, ἐπιμ. F. Fejtö, τ. II, Les éditions de minuit, 1948, σ. 319 - 354.

17. Τάσος Βουρνᾶς, *Τὸ ἐλληνικὸ 1848. Ἀγῶνες γιὰ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ μετασχηματισμὸ στὴν Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐξεγέρσεων*, Ἀθήνα 1983. Τὸ βιβλίον γράφηκε τὸ 1947 καὶ «προοριζόταν νὰ δημοσιευτεῖ σὰ συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς στὰ 100 χρόνια (1848 - 1948) τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐξεγέρσεων, ποὺ γνωστὰς τῆσαν πλατικὰ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπην τότε». Ἐκδόθηκε μόλις τὸ 1952.

είναι σὲ περίοδο διωγμῶν τῆς Ἀριστερᾶς —καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα— ἀντανανκλᾶ τὴν τότε φάση στὴν ἀναζήτηση τοῦ «προσώπου» τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς μέσα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μιᾶς «ἀριστερῆς» ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας. Ὅμως ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τὸ 1983 —ἀκόμα καὶ μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις πού ὁ συγγραφέας διατυπώνει στὴν προλογικὴ «σύντομη κατατοπιστικὴ ἐξήγηση» (σ. 6)— στερεῖ ἀπὸ τὸ βιβλίον τὰ ἐλαφρυντικὰ τῆς πρώτης, ἔστω τῆς δευτέρας (1956) ἔκδοσης. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐπανεκδόσης γιὰ λόγους συναισθηματικούς δὲν ἐπαρκεῖ. Ἡ κριτικὴ ὀπισθοχωρεῖ τροχάδην. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ὡς «ἡ καταπληκτικότερη ἱστορικὴ μπλόφα τῆς νέας μας ἱστορίας» (σ. 23), ἡ ληστεία ὡς ἐκφυλισμὸς τῆς «ἀδιάκοπης ἔνοπλης πάλης» τῆς ἀγροτιᾶς κατὰ τῆς ὀλιγαρχίας (σ. 29), τὰ «λείπει ἡ ἀναγκαία πολιτικὴ ὀργάνωση, λείπει τὸ κόμμα» (σ. 65), προκειμένου περὶ ὑποθετικοῦ δημοκρατικοῦ ρεύματος στὴν Ἑλλάδα — ὅλ' αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια, «τεκμηριωμένα» ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἐποχῆς, ἔχουν πᾶσι πλέον κἂν νὰ διασκεδάζουν ἢ νὰ ἐνοχοῦν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὲ τὴν διπλὴ αὐτὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ «1948», τὸ «1848» ὀριοθετεῖται ὡς αὐτόνομη *terra incognita* τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἐκτοτε πέρασαν χρόνια πολλά, μέχρι πού πρόσφατα ἡ σχετικὴ ἔρευνα πλουτίστηκε μὲ δύο διατριβές, τῆς Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ καὶ τοῦ Σπύρου Α. Μπρέκη, πού ἐξετάζουν ἀντίστοιχα τὴν ἐπτανησιακὴ καὶ τὴν ἐλλαδικὴ ὕψη τοῦ προβλήματος. Μ' αὐτὲς θὰ ἀσχοληθῶ τῶρα ἐκτενέστερα.

Τὸ βιβλίον τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ¹⁸ ἀποτελεῖ μιὰ λεπτομερῆ ἐξιστόρηση τῶν ἐξεγέρσεων τῆς Κεφαλονιάς, μὲ βάση νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ βρετανικὰ ἀρχεῖα. Οὔτε στὸν πρόλογο οὔτε ἄλλου προβάλλεται ἄλλος στόχος ἀπὸ αὐτόν, θὰ ἦταν λοιπὸν ἀθέμιτη παρέμβαση τῆς κριτικῆς νὰ ἀπαιτήσῃ ἄλλα ἀπὸ τὰ προεξαγγελλόμενα. Τὸ βιβλίον εἶναι προῖον ἐκτεταμένης ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, εὐσυνειδήτητος καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν οὐδέτερης ἀξιοποίησης τῶν πηγῶν. Ὅμως τὸ γενικό, καὶ ὄχι ἀθέμιτο, ἐρώτημα δὲν αἴρεται: κατὰ πόσον ἡ ἀπλὴ προσκόμιση πλήθους ἀγνώστων στοιχείων καθιστᾷ αὐτόματα γνωστότερο τὸ θέμα. Ὅσο σεμνὲς καὶ νὰ εἶναι οἱ προθέσεις τοῦ βιβλίου, ἡ ἀπουσία τῆς θεωρητικῆς διάστασης γίνεται συχνὰ δυσάρεστα αἰσθητή· καὶ δὲν ἐννοεῖ κανεὶς ἐδῶ τίποτε περισπούδαστο, ἀλλὰ κάποια ἔστω στοιχειώδη ἐρμηνευτικὴ ἐγρήγορη σὲ ζητήματα οὐσίας. Ἀναλύονται, π.χ., παρατακτικὰ (σ.

18. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιάς κατὰ τὰ ἔτη 1848 καὶ 1849*, Ἀθήνα 1980. Τὰ περιεχόμενα: Μῆρος πρῶτο, Παράγοντες τῆς λαϊκῆς δυσανεκτικῆς κατὰ τῆς κυβερνήσεως στὴν περίοδο τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 καὶ 1849 (σ. 3 - 62). Μῆρος δεύτερο, Οἱ πρῶτες ἐθνικὲς ἐκδηλώσεις (σ. 65-85). Μῆρος τρίτο, Ἡ ἔνοπλη ἐξέγερση τοῦ 1848 (ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σταυροῦ) (σ. 103 - 178). Μῆρος τέταρτο, Ἡ ἔνοπλη ἐξέγερση τοῦ 1849 (ἡ ἐπανάσταση τῆς Σκάλας) (σ. 181 - 230). Παράρτημα (σ. 243 - 276).

3 - 29) οἱ «παράγοντες» ποὺ συντελοῦν στὴ (κλαϊκὴ δυσαρέσκεια) (κοινωνικο-οικονομικοί, πολιτικοί, ἐθνικοί) στὰ Ἑπτάνησα γενικὰ καὶ στὴν Κεφαλονιά εἰδικότερα — ἢ μᾶλλον, μὲ μιὰ ἀμήχανη ἀμφιταλάντευση μεταξὺ ἐπτανησιακῆς καὶ κεφαλονίτικης κλίμακας. Ἄλλὰ τὸ 1848 εἶναι μιὰ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία μάταια θὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς ὅπουδῆποτε, στὸν Παλαιὸ Κόσμο, μιὰ κοινωνία χωρὶς ὀξύτατα προβλήματα. Οἱ παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν τὴ (κλαϊκὴ δυσαρέσκεια) στὴν ἐνοπλὴ ἔκφρασή της ἀπουσιάζουν. Ἴσως μποροῦν νὰ ἀλιευθοῦν ἀπὸ τοὺς γενικοὺς παράγοντες· ἀλλὰ ἔτσι κινδυνεύουν νὰ συμπέσουν μὲ τοὺς παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς δύο διαφορετικὲς κατευθύνσεις: τὴν μεταρρυθμιστικὴν κίνηση καὶ τὴν ἴδια τὴν ριζοσπαστικὴν-ἐνωτικὴν ἀντιπολίτευση. Ὅποτε καταλήγουμε στὸ γνωστὸ σχῆμα: Ἐφ' ὅσον οἱ ἐξεγέρσεις συνέβησαν, ἦταν ἐπόμενο νὰ συμβοῦν.

Ἔτσι τὸ ἐρώτημα γιατί ἐκδηλώνεται κίνηση στὴν Κεφαλονιά καὶ ὄχι στὴν Κέρκυρα ἢ τὴ Ζάκυνθο ὄχι ἀπλῶς δὲν ἀπαντᾶται — δὲν θίγεται κἀν. Στὴν Κεφαλονιά ἦταν, ὑποτίθεται, ἐντονότερα τὰ προβλήματα. Εἶναι λοιπὸν ζήτημα βαθμοῦ καὶ μόνο; Ἄν εἶναι, τότε ὁ αὐστηρὸς ἐντοπισμὸς τοῦ κινήματος στὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ, προβληματίζει. Καὶ ποῖο κίνημα δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διάδοσή του; Ἰπῆρξε τέτοια πρόθεση; Ἄν, πάλι, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τυπικὲς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις (φαινόμενο, θυμίζω, χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης φάσης τῶν εὐρωπαϊκῶν 1848, ἀλλὰ συνοδευτικὸ τῶν «νέου τύπου» ἐπαναστάσεων), ποιά νὰ ἦναι ἄραγε ἡ σχέση μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἐξεγέρσεων, τὴν ἐξέγερση, π.χ., τοῦ 1833; Στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ ἀμεσότητα θὰ ἀρκέσει γιὰ τὴν ἀνεύρεση αἰτίων καὶ στόχων (οἰκονομικὴ κρίση, ἐξαθλίωση / «ἐκδίκηση», κάψιμο χρεωγράφων, δικογράφων) — ἀλλὰ τότε θὰ μείνει ἐκκρεμῆς ὁ ρόλος καὶ οἱ σκοπιμότητες τῶν Κεφαλλήνων διανοουμένων καὶ τῶν Ἑλλαδιδιτῶν πρακτῶρων μέσα σ' ὅλα αὐτά. Προβλήματα ποὺ δὲν μποροῦν κἀν νὰ τεθοῦν χωρὶς ἓνα σαφέστερο διαχωρισμὸ τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ἑπτάνησα, καὶ χωρὶς μιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ διαμορφώνονται στὴν Κεφαλονιά.

Ὅταν λείπουν οἱ ἀντιστάσεις, οἱ ἀδράνειες θριαμβεύουν. Στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς σχέσης τῶν ἐξεγέρσεων μὲ τὴν Εὐρώπη δὲν ἀφιερώνεται ἰδιαίτερη θέση, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐξυπακουόμενα. Ἦδη στὸν πρόλογο (σ. θ') οἱ ἐξεγέρσεις ἐντάσσονται ἐκ προοιμίου «στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ἐθνικοενωτικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἐπαναστάσεων τῆς Εὐρώπης τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1849» καὶ ἡ ἴδια ἐκδοχὴ ὑποδηλώνεται ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ὁ ἀντίτυπος τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων στὴν Κεφαλληνία τὸ Φεβρουάριο, Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο τοῦ 1848» (σ. 65 - 73), ποὺ ὅμως κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαντλεῖται στὴν προετοιμασία τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς 25ης Μαρτίου στὴν Κεφαλονιά (σ. 66 κέ.). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ ἕμμεσα τουλάχιστον ἐνωτικὴ ἐκδήλωση τοποθετεῖται στὴν ἀφετηρία τῆς ἀναταραχῆς (ὅσο κι ἂν δὲν ἔχει

έμφανή σχέση με τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς Κεφαλονιάς) χωρὶς τὸν ἀναγκαῖο σχολιασμὸ μᾶς ἀξιοσημείωτης λεπτομέρειας: ὅτι τὴν ὀργανώνουν ἀπὸ κοινῆ οἱ ριζοσπάστες μετὸν Ἑλληνα ὑποπρόξενο, τὴν ἴδια στιγμή πού ὁ ἀντίστοιχος ἑορτασμὸς στὴν Ἀθήνα ἀποκτᾶ ἀπειλητικὰ ἀντιπολιτευτικὰ διαστάσεις. Πῶς λοιπὸν θὰ σταθμιστεῖ ἡ σημασία τῶν «εἰδήσεων» ἀπὸ τὴν Εὐρώπη μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ρητὰ καὶ ἐπίσημα εὐνοϊκὴ στάση τοῦ Βασιλείου;

Πέρα ἀπὸ τὶς ἐμπρηστικὰς ιδιότητες πού ἀποδίδονται στὶς «εἰδήσεις» καὶ πού φαίνεται νὰ συγκινοῦν μόνο τὴν Κεφαλονιά, ὑπάρχουν οἱ συνήθειες γενικότητες πού ἀφοροῦν ἔλα τὰ Ἑπτάνησα: ἡ ἄμεση εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία, τὸ πέρασμα τῶν Γάλλων, ἡ φοίτηση Ἑπτανησίων σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, ἡ συμμετοχὴ τους σὲ εὐρωπαϊκὰς ἐπαναστάσεις (1830 - 1). Ἡ πληροφορία τῆς συγκεκριμένης ἐπαφῆς Κεφαλλήνων μετὰ γαλλικὰς καὶ ἰταλικὰς ὀργανώσεις, μένει ὅπως μᾶς τὴν ἄφησε ὁ Χιώτης, χωρὶς περαιτέρω διευκρινήσεις (σ. 107). Ἀντίθετα, ὅποτε τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ ἐρωτᾶται, δίνει ἀπαντήσεις πού ὑπονομεύουν τοὺς αὐτοματισμούς. Εἶναι, π.χ., ἡ περίπτωση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος τοῦ ἀρμοστή Σῆτον, πού ἡ συγγραφέας τὸ ἀποσυνδέει — μετὰ τὸ πειστικὸ — ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγονότα (σ. 44).

Αὐτὸ τὸ θέμα, τώρα, τῶν μεταρρυθμίσεων, εἶναι ἓνα ἐπανερχόμενο θέμα στὸ βιβλίον, πάντα στὴ σκιά τοῦ κυρίως θέματος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀγγλων, ὁ κατ' ἐξοχὴν μεταρρυθμιστὴς εἶναι ὁ Σῆτον, καὶ — δέκα χρόνια ἀργότερα — ὁ Γλάδστον, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης τὸ 1858. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνηση τοποθετεῖται στὴν Κέρκυρα, μόνη περίπτωση, στὸ πολιτικὸ πεδίο, ὅπου βλέπουμε μιὰ σαφὴ πόλωση: μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν καὶ τῶν πολεμίων τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ πρόβλημα τῆς μεταρρύθμισης, καθόλου δὲν ἀπασχολεῖ τὴν Κεφαλονιά — ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ βιβλίον; Ἔστω. Ἄς δεχθοῦμε ὅτι στὴν Κεφαλονιά ὑπάρχουν μόνο ἀκραῖοι ριζοσπάστες καὶ ἀκραῖοι «καταχθόνιοι». Ἡ πόλωση βρίσκεται τελειῶς ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴν; Ἀπὸ τὸν ἀπώτατο στόχον τῆς Ἑνωσῆς μετὰ τὴν Ἑλλάδα ὡς τοὺς ἀμεσώτατους στόχους τῶν ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων δὲν βλέπουμε πράγματι τίποτε τὸ ἐνδιάμεσον. Εἶναι ἓνα κενὸ πού γίνεται ἰδιαιτέρα προβληματικὸ ἂν θελήσουμε νὰ δοῦμε στὶς ἐξεγέρσεις κάτι παραπάνω ἀπὸ τυπικὰς ἀγροτικὰς ἐξεγέρσεις: Ὅπως δὲ ποτε στὴν πρώτη, συμμετέχουν, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ριζοσπάστες. Ἔχουμε λοιπὸν ἓνα κίνημα πού καταπνίγεται (ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ δεύτερον) σὲ μιὰ ἀσφαλῶς πρώτη φάση, καὶ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἄγνωστο πού θὰ ἦταν τὸ ἐνδεχόμενο ἐπόμενο βῆμα ἂν τὸ κίνημα ἐδραιωνόταν. Γίνεται λόγος (σ. 113) γιὰ σύσταση «προσωρινῆς κυβέρνησης». Ἀλλὰ ποῦ θὰ ἦταν τὸ ἔργον τῆς; Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει «ἀπελευθέρωσις τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὴν Προστασία» (σ. 174). Χωριστὴ τῆς ἔνωσις μετὰ τὴν Ἑλλάδα; Εἶναι δυνατόν;

Ἐννοεῖται, ἀπὸ ἓνα ἐπαναστατικὸν κίνημα δὲν περιμένουμε, ὅσο διαρκεῖ,

νά λάμπει διὰ τῆς σαφηνείας τῶν στόχων του — καὶ οἱ ταξικὲς συμμαχίαι πού τὰ πράγματα ἐπιβάλλουν δὲν ἐπιτρέπουν κάτι τέτοιο, καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ στόχοι νὰ παραμένουν κρυμμένοι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Ἡ ἐξέγερση κρίνεται, ἀμείλικτα, ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὄχι ἀπὸ τὶς προθέσεις. Ὅμως ἐδῶ, οἱ προθέσεις παραεῖναι σκοτεινές. Ἀναγκαστικὰ θὰ κρατήσουμε τὰ δύο ἄκρα (τὸ ὄραμα τῆς Ἐνωσης, τὴν ἐκδίκεση τῶν χωρικῶν) καὶ τὴν κάλυψη τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ θὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ τελείως διαφορετικὴ κατεύθυνση: στὴν ἐκδοχὴ τῆς δημιουργίας ἑλληνικοῦ ζητήματος γιὰ τὴν συγκίνηση τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης (βλ. π.χ. σ. 173), στὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς διεθνοῦς κρίσης — μιὰ παράδοση γενικὰ προσφιλῆς στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα. Καὶ ἡ φόρμουλα ἄς παραμείνει: «συγκεχυμένοι στόχοι», ἀορίστως ἐθνικοί, ἀορίστως κοινωνικοί· ἐμπρησμοὶ ἰδιοκτησιῶν τῶν «ἀρχόντων», μὲ τὸν σταυρὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ σημαία στὸ χέρι. Ὅποτε καὶ βγαίνουμε ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848, διὰ τῆς βασιλικῆς πλέον ὁδοῦ.

Ἄλλὰ τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης τῆς πρώτης ἐξέγερσης — ἔστω χωρὶς συγκεκριμένους στόχους — γεννᾷ παρεμφερῆ ἐρωτηματικά. Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὶς παραμονές της συνωμοσίας μὲ μᾶλλον βέβαιη τὴν ἑλλαδικὴ ἐμπλοκή, καὶ τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ «μαζικότητά» της: εἶναι τὸ «κοινὸ μυστικὸ» τῆς Κεφαλονιάς (σ. 112). Οἱ συνωμότες φθάνουν, σύμφωνα μὲ μιὰ τουλάχιστον μαρτυρία (σ. 113), τοὺς 3.500, οἱ ἐπαναστάτες μόλις μερικὲς ἑκατοντάδες. Δὲν ξέρουμε ἂν ὅλοι οἱ ἐπαναστάτες ἦταν καὶ μυημένοι, ὅπως δὲν ποτε δὲν ἐπαναστάτησαν ὅλοι οἱ συνωμότες. Τότε πρὸς τί ἡ συνωμοσία. Ἡ ἑλλαδική, πάλι, ἐμπλοκή, συσκοτίζει ἀκόμα περισσότερο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τῆς «συνωμοσίας». Τὸ δίπτυχο χωρικοὶ-κλήρος, τὸ καταλαβαίνω. Τὸ τρίπτυχο χωρικοὶ-κλήρος-ριζοσπάστες, δυσκολεύομαι. Ποιὸς κοινὸς παρονομαστὴς συνδέει δυτικοθρεμμένους ριζοσπάστες μὲ ρωσολάτρες φιλορθόδοξους; Θὰ ἔλεγε κανεὶς, τὸ ἔθνος, ἢ Ἐνωσι, κλπ. Ἐπιστρέφουμε δηλαδή καὶ πάλι στὸ ἴδιο: Ἄν στὸ μακροπρόθεσμο πρόγραμμα μποροῦν νὰ συμφιλιωθῶν καὶ οἱ πιὸ ὀξεῖες ἀντιθέσεις, τὸ ἴδιο δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει μὲ τὸ ἐξίσου ἀναγκαῖο βραχυπρόθεσμο, ἐφ' ὅσον βέβαια ὑπάρχει ἡ συνειδητὴ πρόθεση τῆς ἀνάληψης κάποιας δράσης. Ἡ μήπως τὰ ἰδεολογικὰ χάσματα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀγεφύρωτα; Θὰ βοηθοῦσαν ἴσως ἐδῶ οἱ προσωπικὲς ἱστορίες τῶν ἐπωνύμων ἡγετῶν, πού δὲν διακρίνονται στὰ 1849 (ὅπου κόβεται, ἀπὸτομα, ἡ ἐξιστὸρήση τοῦ βιβλίου). Τὰ κρούσματα τῆς μετατροπῆς ἡγετικῶν ριζοσπαστικῶν στοιχείων σὲ πιστὰ ὄργανα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς εἶναι ἀρκετὰ συχνὰ ὥστε νὰ περάσουν ἀπαρατήρητα, ἔταν ἤδη ὑπάρχει ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῶν σκοπιμοτήτων τους· δηλαδή: μέσα ἀπὸ ποιά δικά τους συμφέροντα περνάει ἡ «Ἐνωσι», ὡς ριζοσπαστικὸ αἴτημα¹⁹;

19. Ἡ μικρὴ κλίμακα τῆς Κεφαλονιάς ἐπιτρέπει τὴν ἐξονυχιστικὴ παρακολούθηση

Είναι επόμενο ότι η έρμηνεία τῆς ἄδοξης ἔκβασης τῆς πρώτης ἐξέγερσης γίνεται ὑπὸ τὸ κράτος κάποιας ἀμηνχανίας, πάνω σὲ γνωστὰ μοτίβα: ἡ κακὴ ὀργάνωση (ἀλλὰ ὀργάνωση τίνος καὶ γιατί), ὁ «ἀπρόβλεπτος» παράγοντας τῆς ξαφνικῆς καὶ μυστηριώδους ἀποχώρησης —ἴσως «λιποταξίας»— τοῦ Ν. Φωκᾶ Ρεπούμπλικα στὴν Ἑλλάδα (σ. 111 κέ.). Ἄλλὰ τὰ ἀδιέξοδα κορυφώνονται στὴν ἐρμηνεία τῆς ἄδοξης ἔκβασης, μὲ τόσα θύματα, αὐτὴ τὴ φορὰ, τῆς ἀμιγῶς —εὐτυχῶς!— ἀγροτικῆς δεύτερης ἐξέγερσης. Στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Αἰτίες καὶ χαρακτήρας τῆς ἐξεγέρσεως» (σ. 233 - 239) παρατίθενται πλάι πλάι οἱ φυσικὰ ἀλληλοσυγκρούμενες ἀπόψεις· ἡ ἑλληνικὴ (ἢ τότε; ἢ μετέπειτα; ἢ δέουσα;): ὑποκίνηση τῆς ἐξέγερσης ἀπὸ τοὺς κυβερνητικούς, ἐλαφρὰ ἔξαρση τοῦ ἔθνικοῦ εἰς βᾶρος τοῦ κοινωνικοῦ τῆς χαρακτήρα (σ. 233-237). Ἡ ἀγγλική: ὑποκίνηση ἀπὸ τοὺς ριζοσπάστες, ἀπόλυτη ἔξαρση τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα εἰς βᾶρος τοῦ ἔθνικοῦ (σ. 237 - 239). Ἡ συγγραφέας διαλέγει τὴν πρώτη, καὶ κατὰ τὴν ἐπιλογή (σ. 239) ἡ ἐλαφρὰ ἔξαρση μετατρέπεται σὲ ἀπόλυτη. Ὁ ἀναγνώστης δικαιούται νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴν γλαφυρὴ ἀνάλυση τοῦ Γλάδστονος, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Παράρτημα (σ. 260 - 276). "Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἂν ἡ δικὴ μας ἰδιοτέλεια ἐγκρατεῖται στὴν τακτοποίηση τοῦ παρελθόντος —ὥστε στὸ 1848 νὰ δοῦμε ἓνα προανάκρουσμα τῆς Ἑνώσεως, συνεπῶς καὶ στὴν Ἑνωσιμὴ ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ 1848—, οἱ ἐπαγγελματίες Βρεταννοὶ διπλωμάτες καὶ πολιτικοί, τότε, εἶχαν ὡς μόνη ἰδιοτέλεια τὴ διατήρηση τῆς Προστασίας: καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτό, εἶχαν συμφέρον στὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν προβλημάτων. Λέγοντας ὁ Γλάδστον, στὰ 1858 πιά, ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις ποὺ προτείνει θὰ αὐξήσουν ἀπεριόριστα τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή (μέσω τῆς ἐλευθέρου βουλήσεως)²⁰ τῶν Ἑπτανησίων, μπορεῖ νὰ μὴ σώζει τὴ Βρεταννικὴ αὐτοκρατορία, προδίδει ὥστόσο μὴ πολὺ

τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τῶν ἡγετῶν τῶν κινήματων τοῦ 1848 - 1849, καὶ ἀρκετῶν ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς. Ὁ «ἐξω-ακαδημαϊκός» μόνθος τοῦ Ἄγγελου-Διονύση Δεμπόνου, *Ἡ πειθαρχικὴ προστασία* (ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ τῆς Κεφαλονιάς), Ἀργοστόλι 1985, ἀπέδειξε σὲ τί ρηξικέλευθες ὁδοὺς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει ἡ «ἀπλή» ἐνασχόληση μὲ τὰ βιογραφικὰ τῶν πρωταγωνιστῶν. Πέρα ἀπὸ τὰ πλούσια στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν κινήματων, διάσπαρτα στὸ βιβλίον, ὁ Δεμπόνος μᾶς προσφέρει καὶ μὴ πρώτη τάξεως ἀφετηρία γιὰ μὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν ἐξεγέρσεων τῆς Κεφαλονιάς: τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀντιπαλότητος τῶν ριζοσπαστῶν ἡγετῶν τῆς πρώτης ἐξέγερσης μὲ τοὺς «συμμάχους» τοὺς ἀγρότες (σ. 139).

20. Δικὴ μου ὑπογράμμιση. Βλ. ὑπόμνημα τοῦ William Gladstone πρὸς τὴν βασιλισσα Βικτωρία, 28.12.1858, Public Record Office, Colonial Office Confidential Prints, 883/1, σ. 10. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο Γεώργιο Σουρῆ, ποὺ ἔθεσε εὐγενικὰ ὑπόψη μου αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα, μαζὶ μὲ πλῆθος ἄλλες σχετικὲς πηγές ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του, καθὼς καὶ τὴν ἀδμοσίευτη δικὴ του μελέτη: «Ἐνωτικὸ κίνημα καὶ γεωπολιτικὴ. Τὰ ἀδιέξοδα τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς στὰ Ἑπτάνησα». "Ὅλα αὐτὰ, καὶ οἱ συζητήσεις μας, μὲ φώτισαν πάνω σὲ ἓνα σωρὸ πτυχῆς τοῦ Κεφαλληνικοῦ προβλήματος.

βαθύτερη γνώση γιὰ τὶς σχέσεις ἰδεολογίας καὶ «ὕποδομῆς», ἀπ' ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦμε στὶς θερμὲς κεφαλὲς τῶν μένεα πνεόντων ἀντιπάλων του, ριζοσπαστῶν καὶ μὴ — καὶ τῶν ἀπογόνων τους.

Θὰ ἀδικοῦσε κανεὶς τὸ βιβλίον τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ ἂν δὲν ἐπέμενε στὸ ὅτι παρ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες, εἶναι βιβλίον ποὺ ὀφείλει κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὶς ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιάς, καὶ στὶς πληροφορίες του μπορεῖ κανεὶς νὰ βασιστεῖ. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Σπ. Μπρέκη²¹, τὸ ὁποῖο κατατάσσεται στὰ λεγόμενα «ἀνάξια κριτικῆς». Θὰ πρέπει λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀρχίσει αἰτιολογώντας τὴν ἐνασχόλησή του. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Τὸ βιβλίον ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ status ἐπιστημονικόν, εἶναι διδακτορικὴ διατριβή, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τηρεῖ ὀρισμένες ἐξωτερικὲς προδιαγραφὰς (ὑποσημειώσεις, χρησιμοποίηση πηγῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσίεωτων, «πρωτοτυπία») καὶ, κυρίως, μιὰ «ἐσωτερικὴ»: ἔχει ἤδη ὑποβληθεῖ σὲ κρίση. Συγκεντρώνει ἐπομένως τὶς προϋποθέσεις ἐπιστημονικοῦ «καταπραϋντικοῦ», ὥστε, π.χ., αὐριο νὰ ἔχουμε νὰ διαβάσουμε μιὰ νέα διατριβὴ μὲ νέες ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 καὶ πάει λέγοντας. Θυμίζω ὅτι τὸ ἐλληνικὸν 1848 δὲν εἶναι ἔτοιμο θέμα, εἶναι θέμα πρὸς ἀπόδειξη.

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ διορθωθεῖ ἓνα «σφάλμα» (σ. 22, πβ. σ. 191) τῶν ἱστορικῶν ἐκεῖνων ποὺ δὲν προσδίδουν στὰ γεγονότα τοῦ 1848 στὴν Ἑλλάδα τὸ ἀρμόζον εὐρωπαϊκὸ χρῶμα. Ἀφετηρία λοιπὸν τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο, τέρμα ἡ ἐλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, βάσει τοῦ γνωστοῦ σχήματος: Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ εὐρωπαϊκὸν 1848, ἀλλὰ μὲ ἰδιορρυθμίες. Καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸν πλαίσιο εἶναι: Ἐπὶ τῆς μιᾶς μεριᾶς, τὰ γεγονότα (σ. 33 - 44). Πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι πληρέστερα, ὀρθότερα, θὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σὲ οἰαδήποτε γενικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἄς σημειωθεῖ ἡ ξεκάρφητὴ παράθεση τῶν, ὅχι ἀκριβῶς εὐρωπαϊκῶν, βαλκανικῶν χωρῶν, ὅπου, κατὰ τὸν συγγραφέα, «οἱ τοπικοὶ ἄνεμοι ἔπνεαν πρὸς συγκλίνουσες ἀλλὰ καὶ ἀποκλίνουσες κατευθύνσεις» (σ. 41). Ἐπὶ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων. Ἐπὶ τῆς δυσνόητης σχετικῆς ἀνάλυσης συγγρατῶ μόνον τὰ «τρία φαινόμενα» ποὺ —κυρίως— γεννοῦν «ἀνησυχία» καὶ «ἐπαναστατικὴ κίνηση» στὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1815 (σ. 29), καὶ ποὺ εἶναι α') οἱ «φιλελεύθερες ἰδέες», ἀλλὰ προσοχῆ, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐκλάβουμε μᾶλλον ὡς «ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας γενικά», ἂν ἀποτολμήσουμε οἰαδήποτε σύνδεση μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ ὅπως τὸν ἔχουμε

21. Σπύρος Λ. Μπρέκης, *Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984. Τὰ περιεχόμενα: Πρόλογος (σ. 21 - 25) Εἰσαγωγή, Τὰ κυριότερα γεγονότα καὶ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848 (σ. 27 - 44). Κεφάλαιον πρῶτον, Ἡ πρώτη τετραετία τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας (σ. 45 - 85). Κεφάλαιον δευτέρον, Τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Ἑλλάδα (σ. 86 - 122). Κεφάλαιον τρίτον, Ἡ στάσις τῆς ἀντιπολίτευσης (σ. 123 - 142). Κεφάλαιον τέταρτον, Συνέπειαι καὶ ἀποτελέσματα (σ. 143 - 198). Κεφάλαιον πέμπτον, Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 (σ. 199 - 217). Παράρτημα κειμένων (σ. 219 - 259).

συνηθίσει, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε επειγόντως νέους φορείς και νέους θεωρητικούς, διότι αυτές οι φιλελεύθερες ιδέες «έξακολουθούσαν να υφίστανται και μετά την άνοδο της αστικής τάξεως στην έξουσία» ή, καλύτερα, ως γυρίσουμε σελίδα κι ως ρίξουμε μιὰ ματιά και στις ταξικές αναλύσεις του Μπρέκχ: θα διαπιστώσουμε ότι στην κοινωνία των παραμονών του 1848 άστοι —άστοι!— δεν υπάρχουν (σ. 30 - 31). β') 'Ο «έθνικισμός» (ιδέα μάλλον κι αυτός) «πού όδήγησε τους διαφόρους λαούς και τις εθνικές ομάδες στην αναζήτηση του δικαιώματος της αυτότελοϋς κρατικής ύπάρξεως και της ανάλογης(;) πολιτικής έκφράσεως», και γ'), όσο κι αν φαίνεται παράξενο, «ή μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη!» "Αν προσθέσουμε σ' αυτά τους άσχετους μαργαρίτες που φαιδρώνουν την αφήγηση —πληροφορούμαστε, π.χ., ότι οι «έξελιγμένες σοσιαλιστικές ιδέες» των Μάρξ-Ένγκελς προέβλεπαν «την βίαιη άνατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την άντικατάστασή του με νέα μέσα παραγωγής» (σ. 33)— και τη συζήτηση στο τέλος του βιβλίου (σ. 199 κέ.) περί του «ιδιαιτέρου χαρακτήρα του ελληνικού 1848» (ναί! είναι επανάσταση! ούτε ο Βουρνάς δεν προχώρησε ως εκεί) — συμπληρώνουμε κάπως την εικόνα του θεωρητικού όπλισμού με τον όποιο ο συγγραφέας ξεκινάει να εντάξει τα ελληνικά γεγονότα σε ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Μήπως όμως όταν φθάνουμε στα ίδια τα ελληνικά γεγονότα ή κατάσταση βελτιώνεται; Τό αντίθετο. Τελειώνοντας τό βιβλίο έχουμε κατορθώσει να κάνουμε μερικά βήματα πίσω από τό σημείο όπου έμεινε ή έρευνα τό 1948, άφου όρισμένες κρίσιμες έπισημάνσεις του Σακελλαρίου —για να μη μιλήσουμε για έρωτήματα που θέτει ο κοινός νοϋς— όποτε καν περνούν από τό μυαλό του συγγραφέα, έγκλωβίζονται σε άσχετα συμφραζόμενα. Σχετικά, π.χ., με την πολιτική πραγματικότητα που βρίσκουν οι περίφημες «ειδήσεις» από την Ευρώπη: Δέν είναι βέβαια λεπτομέρεια τό αίτημα της διάλυσης της Βουλής του 1847 («παράνομης» πιά μετά τον θάνατο του Κωλέττη), ένα από τα ελάχιστα κοινά αίτήματα που μπορούμε να ακούσουμε αυτή την εποχή, και που συσπειρώνει διάφορες ποικιλίες αντιπολιτευόμενων ομάδων. Ούτε είναι λεπτομέρεια τό πρόβλημα του γαλλικού κόμματος, ήδη επί Κωλέττη, και της άξιοσημείωτης διάσπασής του σε μιὰ «αυλόδουλη» και μιὰ αντιπολιτευόμενη, ή μάλλον «άντάρτικη» πτέρυγα· ή πληροφορία του Σακελλαρίου (*Τα Νέα*, 24.1.1949) ότι οργανωτές των διαδηλώσεων της 25ης Μαρτίου 1848 δέν ήταν μόνο φοιτητές αλλά και «γαλλόφρονες» εκπρόσωποι της δημοτικής άστυνομίας, έξορίζεται σε ύποσημείωση (σ. 82). Τό πρόβλημα της διαφοροποίησης της «νόμιμης», κυρίως της άγγλικής, αντιπολίτευσης από τα κινήματα μένει μετέωρο· έπίσης μετέωρη μένει ή σχέση των κινήματων του 1848 με τα κινήματα του 1847, και ο ήγετικός μέσα σ' αυτά ρόλος ανθρώπων αποκλεισμένων από τη Βουλή του Κωλέττη. Και φυσικά, υπάρχει τό πρόβλημα κατά πόσον τα κινήματα αυτά είναι επαναστατικά. Τό αίτημα της άμνηστίας (δεύτερο κοινό αίτημα μαζί με

τὸ αἶτημα τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς) δηλώνει ἐπιθυμία ἔνταξης σ' ἓνα σύστημα, ὅχι ἀνατροπῆς του: εἶναι ἡ γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία διεκδίκηση τῆς νομιμότητος ἀπὸ τὴν κατ' ἐξοχὴν «παράνομη» δύναμη ποὺ εἶναι τὸ ἄτακτο στρατιωτικὸ στοιχεῖο. Γιὰ νὰ μὴν πᾶμε στὰ πιὸ περίπλοκα, τὰ «ἐθνικά»: τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὅθωνα καί, κυρίως, τὴ σχέση τῶν κινήματων μὲ τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Ὁ Μπρέκης ἀποδίδει στοὺς «ἐπαναστάτες» («συγκεκαλυμμένες ἐθνικοαπελευθερωτικὲς ἐπιδιώξεις» (σ. 213) — θέλουν νὰ ἀπελευθερώσουν δηλαδὴ τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τους ἀλλὰ συστέλλονται νὰ τὸ ὁμολογήσουν. Ἀντίθετα ὁ Δημ. Αἰνιάν (ἡ ἐξαίρεση ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα τῆς παντελοῦς ἀπουσίας «διανοουμένων» ἀπὸ τὶς ἀνταρσίες) ἀποδίδει μὲν στὸ κίνημα ὅπου ὁ ἴδιος ἔλαβε μέρος «σκοπὸν ἐθνικόν», ἐνοώντας ὅμως ὅτι «ἐπρόκειτο διὰ τοῦ κινήματος τούτου νὰ ἐπέλθῃ μία μεταβολὴ τῶν πραγμάτων ἐπὶ τὸ βέλτιον, ἥτοι νὰ ὑποχρεωθῇ ἡ Κυβέρνησις νὰ μεταβάλλῃ κυβερνητικὴν πορείαν, ἐφαρμοζομένου τοῦ συντάγματος» κλπ. Ἄλλον ἐθνικὸ σκοπὸ δὲν δείχνει νὰ ξέρει ὁ Αἰνιάν, ἀλλὰ καὶ νὰ ξέρει τὸν ἔχει ξεχάσει ὅταν μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος καταφεύγει στὸ Δομοκό, ὅπου ὁ Διοικητὴς ΧατζηΧουσεῖν πασάς, συγκινημένος μέχρι δακρύων ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῶν «δεινοπαθημάτων» τοῦ Αἰνιάνος, τοῦ ὑπόσχεται προστασία²².

«Γὰ πράγματα δὲν ἄλλαξαν, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε ἄλλαξε ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων» — αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ ἀπολογισμὸς τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Πολιτικὲς προεκτάσεις καὶ ἐπιβίωση ἰδεῶν» (σ. 192). Ἐπιβίωση ἰδεῶν σημαίνει, μᾶλλον, ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς ἔγινε περισσότερο αἰσθητὴ μετὰ τὰ γεγονότα» (σ. 196). Καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις, μᾶλλον, ὅτι λόγω 1848 τὰ τρία πολιτικὰ κόμματα ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὸ 1855 (σ. 197), καὶ ἐπίσης ὅτι ἐπιταχύνονται οἱ ἐξελίξεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἔξωση τοῦ Ὅθωνα (σ. 194). Ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἂν ἡ ἐπιτάχυνση προχωρεῖ μὲ τέτοιους ρυθμούς, ἀσφαλῶς χωρὶς αὐτὴν θὰ προλάβαινε ὁ Ὅθων νὰ πεθάνει στὴν Ἑλλάδα. Κι ἂς μὴν «ἐπιταχύνθηκε» ἡ διάλυση, κάν, τῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἀνενόχλητῃ ὡς τὸ 1850. Ἀπομένει νὰ μάθουμε ἂν εἶχαν ἢ δὲν εἶχαν δίκιο οἱ κινήματιες. Μὰ φυσικὰ καὶ εἶχαν δίκιο στὸ νὰ ζητοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πιὸ φιλελεύθερου συντάγματος στὴν Εὐρώπη, τοῦ ἑλληνικοῦ δηλαδὴ. Πῶς βγαίνει αὐτό; Γιατὶ τὸ ἄλλο πιὸ φιλελεύθερο, ἦταν τὸ ἀγγλικό! (σ. 208). Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἢ μέχρι τοῦδε ἱστοριογραφία κινοῦνταν βάσει ἐνὸς σατανικοῦ καὶ φθονεροῦ σχεδίου νὰ στερήσῃ ἀπὸ μιὰ τέτοια ὑστεροφημία τὸν Βελέντζα, τὸν Τζαμάλα, τὸν Μπαλατσό, τὸν Μερεντίτη, τὸν Περρωτὴ καὶ τόσους ἄλλους πατριῶτες. Ἄς συμπεριληφθεῖ κι αὐτὸ στὶς ἑλληνικὲς ἰδιορρυθμίες.

22. Δημήτριος Αἰνιάν, *Ἄπαντα*, ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1962, σ. 88 - 95. Καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία βρίσκει τὴ θέση της στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (σ. 215).

Θά αφήσουμε λοιπόν τὸ ἑλλαδικὸ 1848 καὶ τὸ κεφαλονίτικον 1848 - 9 στὴν ἐκκρεμότητά τους. Ἡ σύνδεση ἑλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας περιμένει μιὰ πειστικότερη ἐκδοχή. Καὶ γιὰ μὲν τὴν Κεφαλονιά, προέχει ἡ ἔνταξις, κατ' ἀρχήν, στὴν κεφαλονίτικη κλίμακα. Ἡ ἐνδεχόμενη σύνδεση μὲ τὴν Εὐρώπη θὰ περάσει πρῶτα μέσα ἀπὸ τὸ ἐπτανησιακὸ ζήτημα, συνεπῶς καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς Βρετανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα, ἂς ἀναζητηθεῖ ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς συγγενέστερο πρὸς αὐτὴν ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ Ἑλλάδα ἐξ ὀρισμοῦ βρίσκεται ἐξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ 1815 (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ἑπτάνησα), καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Ancien Régime, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἐξεγείρονται οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί. Τὸ μόνον Ancien Régime εἶναι γι' αὐτὴν ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἄν πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐντάξουμε τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία στὴν εὐρωπαϊκὴ, αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀναγκαστικὰ μέσω Βαλκανίων. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ «1848» πέφτει, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, στὰ 1843, ἀπὸ μιὰν ἄλλη, στὰ 1859 - 62. Ὅχι ὅμως χωρὶς νὰ θυμηθοῦμε ἀντίστοιχα τὸ μολδοβλαχικὸ καὶ τὸ σερβικὸ 1842, τὸ μολδοβλαχικὸ 1856 - 9, τὸ σερβικὸ 1859· ὅχι χωρὶς νὰ ἀκούσουμε, πίσω ἀπ' αὐτά, τὸν ρόγχο τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅποτε καὶ ἡ κύρια γέφυρα μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Ἑπτανήσων, ὅσο πρόκειται γιὰ διαφορετικὰς ἐπικράτειες, θὰ εἶναι τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Ἡ κατὰ παράδοσιν προνομιακὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Εὐρώπη ἔχει ἀντέξει καὶ χειρότερες δοκιμασίες.

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΙΑ